

Е. Т. ТОЖИЕВ

Ўзбек тилида аффиксилал
С И Н О Н И М И Я

Тошкент
«Университет»
1991

Б.Т.Тоҳидов

ЎЗБЕК ТИЛИДА АМЕРИСАЛ КИТАПЛИКЛАРИ

Ўзб. туркумидан махсус курс
бўйича уқув қўлланма

Филология факультети Илмий
совети (28 сентябрь, 1999 й.)
да тасдиқланган

Тошкент
"Университет"
1991

Қўлланмада асосан феъл ясовчи ва феъл формалари ҳосил қилувчи аффиксларнинг ўзаро синонимик муносабати кенг ёритилган бўлиб, унда аффиксларнинг семантик-стилистик хусусиятлари ҳо-эирги ўзбек адабий тили нуқтаи назаридан талқин қилинади.

Қўлланма муаллифи ҳозирги ўзбек тилшунослигидаги феълларнинг ясовлиши билан боғлиқ бўлган айрим мунозарали масалалар ҳақида ҳам фикрларини асли баён қилади.

Ўзбек тилшунослигининг энг долзарб масалаларидан бирига бағишланган бу қўлланма филология ва журналистика факультетларининг татабалари ҳамда суз структураси билан қизиққан кенг ўқувчилар оmmasига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:

доц. К.Н. НАЗАРОВ

Такризчилар:

Филология фанлари доктори, проф. А.П.Ҳошимов

Филология фанлари номводи, доц. Н.Миртоқиев

С "Университет" нәфрийети, 1991 й.

СЎЗ БОШИ

Ўзбек тилшунослигида аффиксал синонимия анча кам ўрганилган. Эллигинчи йиллардан кейингина бу масалага алоҳида эътибор берилган бошланди¹.

Ҳозирги ўзбек тилшунослигида нутқ маданияти, стилистика масалаларига, шунингдек, бадий асар тилини, умуман матн лингвистикасини ўрганишга эътибор кучайди. Маълумки, бадий асар тили ўрганалар экан, унда синонимларга алоҳида эътибор берилди. Чунки синонимлар бадийликни таъминловчи асосий воситалардан биридир. Бадий нутқнинг ранг-баранглигини таъминлайди, энг новик фарқларни ҳам ифодалашга хизмат қилади. Шунингдек, маданий нутқ сифатларидан ҳисобланган ифодалилик, таъбирчанлик, аниқлик, мантиқчилик, образчилик кабилар синонимлар ёрдамида таъминланади. Хуллас, нутқ маданияти ва стилистика фанлари ҳам кўп ҳолларда синонимлар билан боғлиқ бўлган масалаларни ҳам қамраб олади.

Ўзбек тилшунослигида синонимия, хусусан, аффиксал синонимия билан боғлиқ бўлган назарий масалалар мавжуд ишларда анча атрофлича ёритилган².

Бироқ қилинган ишларда асосан сифат ясовчи ва шахс отлари ясовчи аффиксларнинг синонимик муносабатларига алоҳида эътибор берилган бўлиб, феъл ясовчи ва феъл формалари ҳосил қилувчи аффиксларнинг ўзаро синонимик муносабатлари, жумладан уларнинг семантик-стилистик хусусиятлари даярли тилга олинмайди. Бошқача айтганда, улар ўзбек тилшунослигида махсус ўрганилган эмас*.

Ушбу иш асосан феъл ясовчи ва феъл формалари ҳосил қилувчи аффикслар синонимиясига бағишланган бўлиб, унинг "Кифош" қисмида феълларнинг ясалishi ва феъл ясовчи аффикслар билан боғлиқ бўлган айрим мунозарали масалаларга муносабат билдирилган. Жум-

1. Гулямов А.Г. Проблемы исторического словообразования узбекского языка // Аффиксация, докт. диссертация. Т., 1955 г.

2. Гулямов А.Г. Уша жойда.

* Е. Токиевнинг "Ўзбек тилида феъл даражалари ясовчи аффикслар синонимияси" мақоласиغا алоҳида иш сифатида қаратилади. "Ўзбек тилшунослиги масалалари", Т., ТошДУ, 1973 йил.

ладан, феъллардаги ички ясалиш масаласи ҳамда лексикализация ҳодисасига алоҳида эътибор берилган. Феълларда ички ясалишнинг йўқлигини исбот қилишга ҳаракат қилинган, айрим феъл формалари морфологик таҳлил қилинган. Баъзи аффиксларнинг /масалан, - ла аффиксининг/ сўз ясовчилик ва форма ясовчилик қусусиятларини ёритишга алоҳида эътибор берилган.

Асосий қисм бир неча бўлимлардан иборат бўлиб, аввало феъл ясовчи аффиксларнинг ўзаро синонимик муносабати текширилган бўлса /I=бўлим/, кейинги бўлимларда феъл даражалари ясовчи аффикслар, сифатдош, равишдош ва ҳаракат номлари ясовчи аффиксларнинг ўзаро синонимик муносабатлари, қисман феъл замон формаларининг маъно муносабатлари ёритилган.

Ҳар бир бўлим алоҳида хулосалар билан тугалланади. Шунингдек, ишнинг охирида умумий хулосалар берилган.

У ёки бу аффикснинг ўзаро синонимик муносабатини асослашда кўп ҳолларда "Ўзбек тилининг изоҳли лугати" /М., "Рус тили" нашриёти, 1981 й/, "Ўзбек тили морфем лугати" /Тошкент: "Фан" нашриёти, 1977 й/ да қайд қилинган феъл формаларидан фойдаланилди.

Баъзи материаллар жонли сўзлашувдан, ўзбек совет ёзувчиларининг асаларидан, рўзнома, журнал ва айрим илмий-оммабон нашрлардан ҳам олинди.

Ишнинг қўлёзмасини ўқиб, қимматли маслаҳатлари билан ёрдам берган филология фанлари докторлари, проф. А.Н. Ҳожиев, М. Миртожиев филология фанлари номзодлари: К.Н. Пазаров, М. Журабоева, М. Нариманова ўртоқларга муаллиф чуқур миннатдорчилигини билдиради.

ФЕЪЛЛАРНИНГ ЯСАЛИШИ ВА ФЕЪЛ ЯСОВЧИ
АФФИКСЛАР ҲАҚИДА

"Ҳозирги ўзбек адабий тили" дарсликларида, шунингдек, феъл туркумига оид махсус ишларнинг ҳаммасида ҳам феълларнинг аффиксация /морфологик" усулда ясалиши, феъл ясовчи унумли ва унумсиз аффикслар қайд этилган. Бироқ мавжуд ишларда қувла, савала, тузат, томчила, тепкила, турткила, битказ туридаги, кўринишидан ички ясалиш моделида турувчи лексемалар, улардаги ўзак ва аффиксларнинг хусусиятлари атрофича ва чуқур ёритилган эмас. Ана шунга кўра, айрим адабиётларда даража кўрсаткичлари ҳам, ҳаракатнинг миқдор характеристикасини ифodalовчи формалар ҳам ясовчи аффикслар қаторида баҳолоб вбориллаверган. Ёки уларнинг қай пайтда ясовчи бўлиши, қай пайтда эса форма ясовчи бўлиши эътибордан четда қолган. Тўғрироғи, ўзбек тилидаги кўпгина аффиксларнинг омонимлик хусусиятларига деярли эътибор берилмаган. Жумладан, - т/-ит, -аф/, -тир/-дир/, -гиз/-каз, -ғиз.../, -н/-ин/, -чи, -чай, -ра, -рай, -ир, -ка, -ик/ -и/ н 4 кира, -гила, -кила, -қила, -ғила, каби аффиксларнинг феъл ясовчилик ёки форма ясовчилик хусусиятлари аниқ изоҳланган эмас.

Феъл ўзакларга болка сўз туркумларидан феъллар ясовчи аффикслар қўшилиб келганда, улар янги феъл /туб маънодаги феъл/ ҳосил қилмайди. Тилшунос олим профессор А.Р. Гуломов таъкидлаганидек, феъл ўзакларига қўшилиб келган бундай аффикслар янги феъллар ясамай, балки ўзакдан англаши ган ҳаракатнинг давомчилигини, такрорланганлигини, бўлинганини, майдалашганлигини, умуман, қисман ўзгарганлигини ёки тезлашганлиги кўрсатади, яъни ҳаракат характерини ифodalайди: сава - савала, тит -титкила, теп-тепкила, турт -турткила, чўз-чўзғила, чайқа-чайқала, чўқи-чўқила, сурт-сурткила, чоп-чопқила, судра-судрақла, қув-қувла-қувала, сеп-сепкила, қаш-қаш-қаш/и/ла, кўз-кўзи- кўзга-кўзғала, тўз-тўзи-тўз/и/ла, туз-туза-тузат кабилар. Жумладан, томчила сўзига эътибор берайлик. Бу сўздаги томчи қисми от бўлиб, -чи аффикси воситасида том феълидан ясалган /нарса оти/, -ла аффикси эса ана шу нарса отига /томчи/ қўшилиб келиб ундан феъл ясаган. Феълдан от ясалса ва ундан яна феъл ясалса, янги ҳосил бўлган

Феъл узакдан англашилган ҳаракатнинг ўзгарган ҳолдаги ҳолатини ифодаловчи феъл бўлади. Яъни алоҳида янги ҳаракатни ифодаловчи феъл эмас, балки мавжуд ҳаракатнинг ўзгарган ҳолатини ифодаловчи феъл ҳосил қилади. Том-томчила, теп-тепкила /теп--бир марта, тепкила - тез-тез ва кўп марта бажарилган ҳаракат/, Қудди шунингдек, -ра аффикси /-р + а тарзида бўлиб, қўшма аффиксдир / ингра, ҳўнгра каби жуда кўп сўзларда /узак ундов сўз/ феъл ясовчи, амо сачра сўзида ясовчи эмас, бундай буйруқ ҳам йўқ. Бу ўринда -ра аффикси ўзлик даража ҳосил қилган бўлиб, форма ясовчидир. -вр аффикси тушир каби сўзларда /узак яна таклид сўз/ феъл ясовчи, бироқ учир, қочир, тушир /узак-феъл/ сўзларидан форма ясовчи, эрттирма даража ҳосил қилади, ўтимсиз феълни ўтимили феълга айлантиради /асосий вазифаси ўтимсиз феълни ўтимилига айлантиришидир/. Бу аффикс аслада ўзбек тилидаги -тир аффиксининг қисқарган шаклидир.

Ҳозирги ўзбек тилида -йр, -йқ аффикслари чиниқ, ҳайиқ, йўлиқ, ичиқ /ич -от/, бирик, зўрик каби узак қисми феълдан бошқа туркумларга оид бўлган сўзларда туб маънодаги ясовчи /феъл ясовчи/ аммо қониқ, кўниқ каби /узак - феъл/ сўзларда су аффиксларини исми сифатида баҳолаш мумкин эмас, улар феъл формаси - ўзлик даража ҳосил қилади. Бундай сўзларда ўзлик даража кўрсаткичи аслида ё-н бўлиб, у тил тараққиёти давомида ўзакдан акралайдиган ҳолга келиб қолган, ўзак билан сингишиб кетган /опрошение/ ва натижада, кейинчалик, ўзлик даражасини ифодалаш учун қайтадан -ик ёки -иқ каби воситалар /аффикслар/ қўшилган /узак таркибидан, ауслаутдан -н товуши бўлгани учун -н ёки -л ўзлик даража ясовчиларини қўшиш мумкин бўлмайди / ёки -ик, -иқ аффикслари ўзлик маъносини кучайтириш, таъкидлаш учун ишлатилган ва шу билан бирга, ҳаракатнинг характерини (ҳаракатдаги қисман ўзгаликни) ҳам ифодалаган. Қиёсланг: ер сувга қонди - ер сувга қониқди; сувга қондигими - қониқдигими; шароитга кўниб қолдим - шароитга кўниқиб қолдим.

Ўзбек тилида -и аффикси бойи, тинчи, кампи, чанги каби сўзларда (узак - сифат ёки от) феъл ясовчи, аммо жими (жим - узак - феъл) сўзида бىр ҳолатда феъл ясовчи, иккинчи ўринда иса форма

1. Бердалиев А. Ўша асар, 20-3.

ясовчидир: жими-кул (бироз кул, кулимсира маъносида) бу ўринда жими сўзи жилмай сўзи англатган маънони чиройлироқ, юмшоқроқ, мулозимроқ қилиб ифодалаш учун ишлатилган. Иккинчи ҳолатда жими сўзи "тинч бўл", "гаширма", "оғзингни очма", "тинчлан" маъноларида қўлланган бўлиб, -и аффикси маънони кучайтариш учун ишлатилган. У бу ўринда форма ясовчидир. Шунинг ҳам айтиш керакки, олдинги ҳолатда, ҳозирги ўзбек тилида -и аффикси ўзак таркибига сингишиб кетган.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида, ҳақиқатан ҳам, -т (-ит, -ат) аффикси ҳамма ишларда ҳам тўғри қайд этилганидек, феъл-негизларга қўшилиб келганда, феълнинг орттирма даража формасини ҳосил қилади. Бу вазифада у фаол аффикс, регуляри аффикс сифатида қўлланади; ўқит, кирит, қўқит, ярат, тўлат (ўзаклар: ўқи, кир, қўрқ, яра, тўл) каби. Лекин бошқа сўз туркумларига оид негизларга қўшилганда ясовчи бўлиб келиши ҳам мумкин: тўл (феъл) + а = тўла (сифат) + т = тўлат (феъл). Демак, тўлат сўзидаги морфологик ва сўз ясаллиш структураси икки ҳолатда белгиланиши зарур. Яъни, биринчи ҳолатда тўл феълга (ундош билан тугагани учун) -ат аффикси (-т аффиксининг варианты) қўшилиб келиши ва феълнинг орттирма даража формасини ҳосил қилиши, иккинчи ҳолатда тўл феълдан, аввало, -а аффикси орқали (сифат ясовчи аффикс - бўла сўзидаги каби) сифат ясаляпти, ва сўнгра -т аффикси орқали сифатдан янги феъл ҳосил қилинапти. Бир вақтнинг ўзида -т аффикси орттирма даражани ифодалаш учун ҳам хизмат қилган.

Биринчи ҳолат дарсликда¹ тўл+ат шаклида келтирилган ва -ат ясовчи деб кўрсатилган (баъзи бошқа ишларда форма ясовчи деб берилган), иккинчи ҳолат бошқа бир ишда² тўла (сифат) + т шаклида келтирилган ва -т аффикси ясовчи деб кўрсатилган. Кўриниб турибдики, олдинги ҳолатда -ат форма ясовчи, кейинги ҳолатда -а алоҳида олинади ва ясовчи деб баҳоланади (сифат ясади), -т аффикси ҳам алоҳида олинади ва феъл ясовчи сифатида баҳоланади. Бу сўзни морфемаларга ажратганда шунга алоҳида эътибор бериш лозимдир: тўл+ат; тўл+а+т кўринишида икки хил ажратиш ва изоҳлаш зарурдир.

1. Ҳозирги ўзбек тили, Тошкент, 1966 й, 303-б.

2. Ғуломов А.Ғ. Феъл, Тошкент: Фан нашриёти, 1954 й.

Шунингдек, ҳозирги ўзбек адабий тилида -ғиз (-қиз, -киз, -ғиз...) аффикслари деярли ҳамма қўлланма ва алсдида ишларда орттирма даража кўрсаткичи сифатида берилади. Бироқ юқорида тилга олинган дарсликда бу аффикслар даража кўрсаткичидан ташқари ясовчи аффикс сифатида ҳам қайд этилади, лекин бу ҳолат сабаб исботланмайди. Келтирилган юргиз, ёргиз, кўргиз, битказ, ютқиз, турғиз, кетқиз, кетказ, турғаз каби мисолларда бу аффикс сўз ясовчи сифатида талқин қилинган. Ваҳоланки, бу аффикслар феъл ўзакларга қўшилиб келар экан, фақат форма ясовчи бўлиб келади. Бу аффиксда ҳам феълдан янги феъл ҳосил қилиш хусусияти йўқдир. Келтирилган феъл формалари феълнинг орттирма даража формаларидир. Бироқ шунини ҳам айтиш керакки, бу ўринда бир жиқдий масала бор. Яъни ўзбек тилида битказ, битир сўзларидаги ўзакнинг хусусияти биров бошқачароқ бўлиб, яъни бошқа феъл ўзакларидан фарқ қилиб, яқинчи шахсга қаратилган буйруқ ҳолида эмас. Битмоқ феълнинг кўзма маънода, тарихан эса ҳақиқий ўз маъносида қўлланганлиги ҳолати. (хатни битмоқ, китоб битмоқ - ёзма, бит - битик) ҳисобга олингани йўқ. Бу ўринда биз тугамоқ маъносдаги битмоқ феъли ҳақида фикр юритяпмиз. Тилимизда бирор нарсага ниобатан тезроқ бит, туга тарзида қўллаш учрамайди. Бундай қўллаш нутқий мантиқсизликни юзага келтиради (гулла, қўзида, болала, томчила... каби сўзларга ўхшаш). Демак, ҳозирги ўзбек адабий тилида ўқи, ёз, кел, кет тур каби феъллар худди шу формасида қўллана олгани ҳолда битмоқ феъли бит формасида қўлланма олмайди. У ҳар доим битмоқ, битиш, битказ, битир, битди каби формаларда, маълум бир грамматик формани қабул қилган ҳолда (худди боғли ўзаклар каби) қўлланади. Ўзакнинг ана шу хусусиятини ҳисобга олган ҳолда, фақат шундан келиб чиқибгина битказ ёки битир сўзлари таркибидagi -каз ёки -ир аффиксларини ясовчи сифатида талқин қилиш мумкин. Бироқ бу ўринда ҳам бир нарса кўзга ташланади. Яъни битир ва битказ феъл формалари таркибидagi -ир ва -каз феъл ясовчи эмас, балки даража кўрсаткичидир. Бунда ўзакдаги юқорида қайд этилган хусусиятнинг мавжудлиги феъл формасининг яқлит ҳолда лексикализацияга учраши учун шароит бўлган. Битказ ва битир феъл даража формалари шу йўл билан алоҳида ҳаракатни ифодалай қолган сўзга айланганлиги учун ҳам янги феъл ҳосил бўлган. Бироқ бу ясаллиш аффиксация натижаси эмас, балки лексикализация натижасидир: шубҳасиз, шекилли, сўзсиз,

бирдан, модомики каби сўзларнинг ясалиши ҳам худди шундай.

"Ҳозирги ўзбек адабий тили" (1966 й.) дарслигида ясовчи сифатида келтирилган -аз, -из аффикслари (теккизм, эмизм, оқиём, томизм, чиқазм, боқиём сўзларида (303-бет) ҳам ясовчи эмас. Аввало, улар алоҳида мустақил аффикслар ҳам эмас. Келтирилган сўзларда алоҳида, мустақил аффикслар сифатида -ғиз, -қиз, киз, -каз формалари бўлиб, улардаги г, к, қ, ғ ундошлари тушиб қолган, холос (теккиз, эмғиз, оққиз, томғиз, чиққаз каби). Демак, -аз, -из формаларини -ғиз, -газ... аффиксининг варианты сифатида қараш ҳақиқатга тўғри келади. Шу билан бирга, уларни феъл ясовчи сифатида талқин қилиш ҳам тўғри эмас.

Юқоридаги каби ҳолатлар -й (-ай) ва -а аффиксларига ҳам тааллуқлидир. Жумладан, -й (ай) аффикси равиш, сифат ва отларга қўшилганда улардан янги феъллар ясади, феълларга қўшилиб келганда эса майлини (буйруқ-истак, асосан истак) ифодалайди:

а/ кўпай, камай, кучай, олай (ўзак ола - сифат), қорай - янги феъллар ясалаяди;

б/ борай, тузай, бойий (неғиз - бойи/, олай (неғиз ол - феъл), санай (сана - феъл); бузай, чўзай - майл формалари.

Ҳозирги ўзбек тилида -а аффикси от, сифат туркумига оид сўзларга қўшилиб келиб (айрим ҳолларда маъноси ўзгариб кетган ёки умуман, маъно аниқлаб қолган ўзақларга қўшилиб, уларнинг таркибий қисми сифатида қўлланиб) феъллар ясади: бўш-а=буша, тун-а=туна, ош-а=оша, тал-а=таша (бу ўринда -а аффикс эмас, балки -ла аффиксининг қисқарган формасидир) ёш-а=яша, қар-а=қара, ўт-а=ўта, сон-а=сана, бўй-а=бўя, сав-а=сала, туз-а=туза, қариг-а=қарға кабилар. Бу аффикс феълларга қўшилиб келганда эса, асосан равишдош ясади, ёки ҳаракатнинг давомчилигини ифодалайди: бур-а=бура; кел-а (кела берди), бил-а (била олди), кўр-а (кўра қолди); олавер, қолавер, айта қолди, айта бошлади кабилар. Бундан ташқари -а аффикси шундай ўзақларга қўшилиши мумкинки, бу ўзақлар аслида ўз маъносида эмас, бутунлай бошқача маънода бўлиб, бу маънонинг аслида қандай маъно эканлиги -а аффикси қўшилгандан кейин аниқланади. Бу ўзақлар алоҳида олинганда феъл, лекин -а қўшилгандан сўнг ҳосил бўлган сўзнинг маъноси олдинги сўз (ўзак) билан алоқадор эмас, алоҳида қўллангандаги феъл ўзақнинг маъноси бу ўринда умуман сезилмайди. Янги ҳосил бўлган сўз билан ўзак тамоман алоқасиздай бўлиб чиқари.

Демак, бундай ҳолатларда - а ва ўзақ (кучма маънодаги, омоним ўзақ) ажралмасдир. Шу нуқтаи назардан қуйидаги сўзларни феъл - а тарзида ажратиш ва феълларга - а аффикси қўшилиб келиб, янги сўз ясаланти, деб қараш мумкин эмас: тила, сўра (сўр ўзаги аъриж: ҳоллардагина, кучма маънода - иқоридаги маънода ишлатилади: ранг кўр - ҳол сўр каби. Аслида бу ўринда ҳам сўр эмас, сўрадир. Қофия талабига кўра шундай ишлатилган, холос), тира, суя, қара кабилар.

Демак, -а аффикси феълларга қўшилиб келганда, янги феъллар ясай олмайди. Фақат феъл формаларч ҳосил қилади. Иқорида келтирилган ҳолатларда эса (тила, сўра, суя, тира, қара кабилар), янги сўзнинг - феълнинг ҳосил бўлиши аффиксация натижаси эмас, балки лексикализация ёки кучма маъно ҳосил бўлишдаги айрим босқичлар натижасидир.

Ҳозирги ўзбек тилида -а аффикси айрим бошқа шу каби сўзлар таркибида ҳам учрайди: теша, даста, тақа, ёқа, сўқа, бўла, бўта, ўра, зора, хотира кабилар. Булардан мола, тақа, теша, сўқа, даста кабилар нарса қурол отлари бўлиб (тақа -отнинг тақаси), тақа сўзи тақ /қада, се) феълига-а аффиксининг қўшилиши натижасида, теш : сўзи теш (ўй, кавла) феълига -а аффиксининг қўшилиши натижасида, ҳосил бўлган дейиш мумкин. Ёқа сўзини ёқ феълидан эмас, балки ёқ (томон) отидан -а аффиксини қўйиш орқали, бўла сўзини бул ёки тўл феълига -а аффиксининг қўшилишидан (бўла, тўла) ҳосил бўлган сўзлар сифатида қараш мумкин. Худди шунингдек, бўта, сўқа, ўра (чўқур) сўзларини ҳам, ҳар ҳолда, тарихан бут, сук, ур ўзақларига -а аффиксининг қўшилиши натижасида ҳосил бўлган деб, талқин қилиш мумкин. Булар шунинг кўрсаткичи, отлар (айниқса, нарса-қурол отлари) феълларга ёки бошқа туркумга оид сўзларга (сўзларнинг маъноси ва аслида қайси туркумга оид сўз эканлиги аниқлашилмай қолган) - а аффиксининг қўшилиши натижасида сифатида ўзага келган.

Ўзбек тилида тақа сўзи, маълумки, смоним сўз: тақа - феъл /қада маъносида); тақа - от (отнинг тақаси) .

Биринчи сўзни таркибий қисмга (тақ-а типда) ажратиш синхрон планда ўзини оқламаса, тарихан ажратилади. Иккинчи сўзни бундай қисмларга ажратиш мумкин.

Қуринадики, - а аффикси от ва бошқа сўз туркумларидан феъллар

ясаши мумкин (ҳозирги кунда бу феълларнинг кўпчилиги - ўзақлари қайси сўз туркумига мансуб эканлиги аниқланмаганлари таркибий қисмларга ажратилмайди), -а аффикси феъллардан нарсас=қурол от-лари ясаши мумкин, шунингдек, равишдош формаси ҳам ҳосил вилади.

Демак, ҳар қандай сўзнинг аффиксация усули билан ясалганини текширганда, аффиксларнинг қандай ўзақларга қўшилаётганини нуқтаи назаридан қараш, яъни ўзақ ва аффикслардаги семантик мосликка эътибор бериш керак. Ҳар қандай аффикснинг маъно ҳусу-сиятлари, қандай сўзлар ясаши, унинг қандай ўзаққа қай ҳолга қўшилаётгани билан боғлиқ экан, демак, бу ҳол бир аффикснинг ҳам сўз ясовчи, ҳам форма ясовчи, деб қараш ноксонини беради. Феъллар билан боғлиқ бўлган аффиксларнинг синонимий мукосаъти-ни белгилешда, аввало уларнинг сўз ясовчими ёки форма ясовчи-ми эканлигини аниқлаб олиш, катта аҳамиятга эгадир. Демак, юқо-ридаги дарсликда келтирилган аффикслардан ҳаммасини ҳам туб маъ-нодаги феъл ясовчилар деб қараб бўлмайди. Уларнинг айримлари феъл даражалари ясаиди, айримлари феъл майллари, айримлари феъл формалари ясаиди ёки феълнинг миқдор характеристикасини ифодалайди. Худди шундай таҳлил бекин сўзидаги -ин аффиксининг аслида ўзлик даража кўрсаткичи эканлигини, кейинчалик ўзақ-нинг берк (берк) маклига келиб қолиши натижасидагина ясовчи сифатида қўлланганлигини (бу ўринда ҳам -ин ўзининг ўзлик дара-жани ифодалаш вазифасини бажараяпти) кўрамыз. Аслида "бекин" сўзи "беркин" тарзида бўлиб, "беркин" сўзнинг тузалиши эса, бизнингча, бир-ик-ин кўринишидадир. Беркиг=бир-ик-ит, яъни бириктириб бўлиб, экинчи ёки бирор нарсани унга тааллуқли бўлган нарсас билан бириктириш маъносини билдиреди. "Оч" сўзи ҳам худди шун-дай: оч-ач-аж (ай) айир, ажирик, яъни ай-ир ёки аж(ач-ир-ик ка-би). Демак, берк сўзи бир-ик структурасига эга бўлиб, "и"товуши "э"га айланган, "р" товуши билан "к" товуши ўртасидаги "и" товуши эса тушиб қолган. Буни ўзбек тили фонетикаси системаси-даги товуш ўзгаришлари бемалол тасдиқлайди. Юқоридегиларда кў-ринадики, ўзбек тилида феъллар, асосан, отлардан, ундов сўз-лардан (кенг маънода), сифатлардан, абжидлардан ва айрим ҳол-лардагина олмошлардан (сен, сиз) ясалиши мумкин. Иш отларига феъл ясовчи аффиксларни қўшганда эса, феълнинг миқдор характе-ристикаси ифодаланади. Ҳақиқатда феъл деб қаралган сўзлардан ҳам аффикслар орқали, яъни феъллар ясаб бўлмайди, балки ҳарикатнинг

такрорланиши, ўзгариши ёки давомлилиги ифодаланади. Шу билан бирга жуда кўп феъллар, аслида ясама бўлиб, тил тараққиёти давомида таркибий қисмларга ажралмайдиган бўлиб кетган. Бундай феълларни ҳозир, узак ва аффиксга ажратиб бўлмайди ва аффиксни алоҳида олиб, бошқа аффикслар билан синонимик муносабатда бўла олади деб, қарай олмаймиз; Феъллар билан боғлиқ бўлган аффиксларнинг синонимик муносабатини белгилашда, феъл бўлмаган сўзлардан феъл ясовчи аффиксларни ясовчилар сифатида қараймиз ва улар ўртасидаги синонимик муносабатларга тўхталамиз, феълларга қўшилиб, феъл формалари, феъл даражалари ясовчи аффиксларни форма ясовчилар сифатида қараймиз ва улар ўртасидаги синонимик муносабатларни алоҳида текширамиз.

ФЕЪЛ ЯСОВЧИ АФФИКСЛАР СИНОНИМИЯСИ

-ла аффикси ўзбек тилида энг унумли феъл ясовчи аффиксдир. Бу аффикс ўзбек тилида отлардан, сифатлардан, сонлардан, ундовлардан, равишлардан ва олмошлардан феъллар ясаydi. -ла аффиксининг келиб чиқиши, маъно хусусиятлари, қандай сўзларга қўшила олиши ва ҳоказолар ҳақида ўзбек тилшунослигида анча ишлар қилинган¹. Бу аффикс ҳар хил маънолар англатганлиги туфайли, айрим маънолари билан маълум бир аффиксларга синоним бўлса, айрим маънолари билан бошқа аффиксларга синоним бўлиб келади.

-ла аффикси, шу -ла аффиксининг ўзидан келиб чиққан, унинг фонетик варианты ҳисобланган -та аффиксига синоним бўлиб келган. Аммо ҳозирги кунда, улар ўртасида синонимик муносабат бор деб қараб бўлмайди, ниқла-ниқта. Бу сўзлар аслида (ҳозир ҳам айрим ҳоллардагина) айнан бир маънони англатса ҳам, кейинчалик икки хил маъно англатадиган бўлиб кетган. "Ниқла" сўзи бирор нарсага бирор нарсага итариб жойлаш, тўлдириш маъносини англатса (чўнтагинга ниқла, пахтага қопта ниқла - тўлғунича сол, элгунича сол каби), ниқла сўзи бирор кишини ёки нарсага туртиш, қисини маъноларини (Каримни деворга ниқта, Эшанинг қорнига ниқта каби) англатади. Ҳар икки аффикс ҳам аслида бир аффикс бўлганлиги учун буларни синоним аффикслар деб қараб бўлмайди. Ҳозирги ўзбек тилида ниқла сўзи ҳаракатнинг давомлелигини ифодаловчи ниқтада сўзига ҳам синоним бўлиб келади

1. Гуломов А. Об аффиксе -ла в узбекском языке учёные записки, вып. I, Т., Фан, 1977, с. 39.

бирок, сезилиб турганидек, биринчисида ҳаракат бир марта, кейингисида кўп марта, давомли ҳолатда бўлган. Ўзбек тилида тисла, тисар сўзларида -ла аффикси -ар (айрим ҳолларда -тар-тислар) аффикси билан синонимик муносабат ҳосил қилади. Бу Уринда шунга айтиш керакки, тис сўзи аслида иккита сўзидир. Бири ундов сўз, иккинчиси эса , тес (терс) сўзидир. Тис сўзи ундов сўз сифатида асосан отни тўхтатиш учун ишлатилади. ва аслида "тис" тарзида эмас, "тиссе" тарзида айтилади (туяни тўктириш учун "чиҳх" ёки "чиҳхх", эшакни тўхтатиш учун "ишшш" ишлатилгани каби). Тисла, тисар сўзидаги "тис" эса терс (тес) нинг ўзгаргани бўлиб, аслида, орқага қайтиш, тескарига юриш маъносини беради (терс-тес-тис каби). Демак, -ла аффикси ҳаракатни ўзакдан англашылган томонга йўналтириш маъносини англатади ва -ар (эҳтимол -тар, чунки терс сўзига -та-р қўшилган бўлиши кейинроқ "р" товуши тушиб қолганидан сўнг, икки жарангсиз товуш "с", "т" ёнма-ён қолиб, кейинги "т" товуши ҳам тушиб қолган бўлиши мумкин -паступас, сустусус каби) аффиксининг худди шу маъноси билан синонимик муносабат ҳосил қилади. Аммо ҳозирги кунда, бу икки сўз маъно жиҳатдан фарқ қилади, тисар деганда, бирор нарсани орқага қайтариш, орқага юргизиш тушунилади (маминани тисар, отни тисар каби) тисла деганда эса шахснинг ўзи орқага тисарилади. Олдинга ўтиб қолган, чегарадан бузиб ўтган одамга тисла дейиш мумкин (Сал тисалоангчи, кўрмаяпсанми, бостириб келаяпти).

Бу сўзларни маъно жиҳатдан тўла дифференциация қилган тақдирда, -ла аффикси билан -ар аффикси ўртасидаги синонимик муносабат ҳам йўқолади. "Ўзбек тилининг изоли дугати"да тисармоқ, тисартмоқ, тисламоқ, тислатмоқ, тислантирмоқ каби сўзлар ҳам берилган бўлиб, бу сўзлар ўзaro синонимдир. Бу нарсани "Дугат"да ҳам ўз ифодасини топган (188-бет). Бирок ясовчи аффикслар синонимияси ҳақида гап кетганда, асосан тисламоқ ва тисармоқ сўзларининггина бир-бирига қиёслаш кифоя қилади. Жумладан, "Изоҳли дугат"да тисармоқ сўзининг биринчи маъноси шундай изоҳланади.

1. Орқаси билан юргизмоқ, орқаси билан юргизиб кетишга қайтармоқ.

2. Орқаси билан юргизмоқ, тисармоқ.

Куриниб турибдики, тисармоқ сўзининг биринчи маъноси тисламоқ сўзининг иккинчи маъносига тенг. Бу сўзлар ана шу маънолари

га кўра синоним бўлиб (синонимликни - ла ва -ар аффиксларининг тақлид (ундов) сўзларга қўшилиб келганда), ана шундай феъллар ҳосил қила олади. хусусияти таъминланган. Тасар сўзи кенг қўлланилади ва жонли сўзлашувга хос, тасар сўзи эса китобий услубга хослар. Ўзбек тилида "сийла", "сийпа" сўзларида ҳам -ла ва -па аффикслари маълум даврда, синонимик муносабат ҳосил қилган бўлиши мумкин. Лекин кейинроқ сийла сўзи таркибидаги "й" товуши тушиб қолиб сила тарзида қўлланилган бўлган ва силаш ҳаракатини ифодалайдиган бўлиб кетган сийла сўзи эса худди шу формасида ўз маъносида қолган (эл сийлаганини худо сийлайди - мақол). -па аффикси ҳам, -ла аффикси ҳам бу сўз таркибида ажралмас қисм сифатида қолиб кетган. Ҳозирги тилимизда - па аффикс сифатида умуман йук бўлиб, фақат сийпа ва пийпа сўзлари таркибидагина учрайди. Демак, ҳозирги кунда сила (сийла), сийпа сўзлари таркибидаги -па ва -ла элементларига алоҳида аффикс сифатида қараб бўлмайди. Шунга кўра улар бир-бирига синоним ҳам бўла олмайди. -ла аффикси ундов сўз (тақлидий сўз-товушга тақлид) "туф"га қўшилиб келиб, худди шу сўзга қўшилиб келган -ур (-ир) аффиксига синоним бўлиб келиши мумкин. Бу ўринда маълум бўлган, ҳар қиски аффикс ҳам маънонинг ҳаракат вужудга келмасдан олдин ҳосил бўлган нарсани ўзидан чиқариб ташлаганини англатади. (Аслида тупурик ҳосил бўлиб; уни чиқариш учун эса, лаб, тишлар ёрдамида ҳаракат қилиниши натижасида "туф" деган овоз эшитилди ва бу товушга тақлидан, сўз вужудга келади. Вужудга келган сўзга махсус аффикслар қўшилган орқали ҳосил бўлган ва шу ҳаракат натижасида чиқариб ташланган нарсанинг номи - тупурик" ҳосил қилинади (туф-ур-ук=туф - тақлидий сўз; -ур -- феъл ясовчи; -ук - нарса оти ясовчи). "Туф" сўзидаги "ф" товушининг "п" га айланиши бу сўзга -ур аффиксининг қўшилиши натижасидир. - ла ҳамда -ур (-ир) аффикслари "туфла", "тукур" сўзларида айрим стилистик фарқларига қарамай, жуда кўп ҳолларда бир-бирининг ўрнида, худди шу маънода қўлланиб, синонимик муносабат ҳосил қилиши мумкин. "Туфла" сўзи айрим ҳоллардагина контекст талаби билан интонациянинг таъсирида салбий маънони англатиши мумкин:

Солиштиринг: унинг юзига туфла;

ерга, ерга тукур.

"Изоҳли луғат"да "туф" сўзи туپурганда ҳосил бўладиган товуш деб изоҳланган (235-бет), туф демақ эса тупурмоқ сўзи маъносида деб берилган. Бошқа бир ўринда (224-225-бетларда) тушла ва тупур сўзлари изоҳланган: тушламоқ. Оғиздан тулук, сўлағай балғам ва ш.к. ташламоқ; тупурмоқ - айн. Тушламоқ: осмонга ту-пурсанг, бетингга тушар (мақол); Эллиқбоши... лой ва қон аралаи тушлайди (Ойбек); У... оғзидан носини тушириб, "бисмилло" дега-нича, шимининг почасини шимариб, кетмон билан ўртага тушди (С.Аҳмад). Келтирилган мисоллардаги тупур ва тушла сўзларининг ўзаро синоним бўлиб келиши улар таркибидаги -ла ва -ур феъл ясовчиларининг ўзаро синонимлиги натижасидир. Ҳар иккала сўз ҳақорат маъносини ҳам билдириб кела олади: ўзига тупурдим; ўзи-га тушладим каби. Бироқ тупурмоқ сўзи кенг ишлатилади. Шунинг-дек, "туфла" сўзи икки маънода ("туф де" маъносида; тупуриқни ташла, тулук соч маъносида) қўлланади, тупур сўзи фақат тупуриқ-ни ташла, соч маъносида қўлланади.

-ла аффикси "ўнг" сўзига қўшилиб келганда, худди шу сўзга қўшилиб келувчи, феъл ясовчи - ар (-ғар) аффиксига синоним бўлиб келади: ўнгла; ўнғар. "Ўнғар" сўзининг ўзи ҳам икки хил маъно-да (ўнг-ар, ўн-ғар) ишлатилади. Ўн-ғар кўринишида ишлатилганда, бу сўз, бирор нарсани устига олиш, олиб кетиш, кутариб олиш каби маъноларни англатади. Ўнг-ар ёки ўнғар шаклида ишлатил-ганда эса, тесқари нарсани, ногўғри ҳолатдаги нарсани ўнг ҳола-тига келтириш маъносини билдиради. Худди шу маънода бу сўз, ўнгла сўзи маъносини беради. Демак, ўнгла сўзидаги -ла аффикси ўнғар (ўнғар) сўзидаги - ар (-ғар) аффикси билан, худди шу маънода синоним бўлиб келади: ўзини ўнглаб олади // ўзини ўнға-риб олди. Биринчи сўз адабий тилда, китобий услубга хос сўз сифатида кенг қўлланса, кейинги сўз оғзаки адабий тилда кенг қўлланади. Шунингдек, ўнғармоқ сўзи маънони кучайроқ ифодалайди. "Ўзбек тилининг изоҳли луғати"да (II том, 505-бет) ўнғармоқ сўзи-нинг иккинчи маъноси айнан ўнгламоқ сўзига мос келиши қайд этил-ган ва мисоллар билан тасдиқланган. Бизнинг тумон боғлари ўз ишларини озгина вақтда ўнғариб оладилар, - деди бой. Аҳмаддон шонмасқан милтигини ўнглади.

- ла аффикси "берк" сўзига қўшилиб келганда, худди шу сўзга қўшилиб келувчи, шу сўзда ясовчи сифатида қарилган -ит аффиксига синоним бўлиб келади (-т (-ит) аффикси аслида "эт" сўзидан кел-

либ чиққан¹. "Беркла" сўзи тилимизда икки маънода: ёп ва бирор нарса билан маҳкамлаш маъноларида қўлланади. "Беркит" сўзи эса, ёп, тўс, яшир каби маъноларни англатади. Юқоридаги маъноларнинг изага келишида биринчи сўзда - ла аффикси, иккинчи сўзда -т (-ит) аффиксининг ўрни бор. -ла аффикси билан -т (ит) аффикси фақат ёп маъносиде бир-бири билан синонимик муносабатда бўлади. Эшикни яхшилаб беркла - эшикни яхшилаб беркит. "Ўзбек тилининг изоҳли лугати"да (I-том, 98-бет) бекламоқ сўзи шундай изоҳланади: бекламоқ - с.т. айн. бекитмоқ. Ўзбек оғим уйнинг эшигини беклаб келди-да, Ҳасаналининг яқинроғига утирди /А.Қодирий/.

Қуринадики, бу аффикслар ўзаро синоним бўлиб келади. Бирок беркла сўзи маънони кучлироқ, бўрттириброқ ифодалайди.

-ла аффикси пишиқ (ясама сифат, пиш-иқ) сўзига қўшилиб келганда, худди шу сўзга қўшилиб келувчи -тир аффикси билан синонимик муносабатда бўлади. -тир аффикси, агар, феъл ўзагига қўшилиб келганда, орттирма даража ясар эди. Сифатга қўшилиб келгани учун бу аффикс янги сўз (феъл) ясапти. Демак, -тир аффикси сифатларга (айниқса, ясама сифатларга) қўшилиб келиб, янги феъл ясайди ва шу билан бирга, орттирма даражани ҳам ифодалайди. -тир аффикс икки хил хусусиятга эга бўлиб, биринчидан, у янги сўзлар ясаши мумкин, иккинчидан, даража кўрсаткичи сифатида форма ясаши мумкин. Юқоридаги мисолда -тир ясовчи сифатида келган, дунинг учун у бемалол - ла аффикси билан синонимик муносабатга киришган. Пишиқла // пишиқтир. Мана, шу сўзларнинг "Ўзбек тилининг изоҳли лугати"да берилган, талқини қуйидагичадир.

Пишиқтирмоқ . I. пишиқмоқ фл. орт. н. 2. айн. пишиқламоқ. Сир сақлаш учун болани пишиқтириб қўймоқ. - Мингбоши... Жўраҳонни ҳам сўроққа талаб қилиб қолишлари мумкинлигини уйламаган эди. Қизининг кулоғини пишиқтириб қўймаганига мана энди афсус еб қолди /М.И. /; Олдиндан пишиқлаб қўйилган бўлса ҳам ташидан адашиб келди /590-бет/. Бу гаплардаги пишиқтир ва пишиқла сўзлари бир-бирига синоним бўлиб, синонимлик - ла ва -тир аффиксларининг синонимлиги натижаси сифатида вужудга келган. Бирок пишиқла сўзи адабий тил учун ҳам ҳос бўлиб, маънони кучли ифодалайди. Бу ҳолат ўз-ўзидан -тир аффиксининг ана шундай ҳолатларда феъл ясовчи бўлиб келиши мумкинлигини ҳам тасдиқлайди. Чунки унинг:

1. Ғуломов. А.Ғ. Ушш асар, 39-бет.

маъно ва вазифаси бу мисолларда - ла аффиксининг маъно ва вазифасига тенгдир.

-тир аффикси худди юкоридаги каби қизиқ /қиз-и-қ/ ясама сифатга қўшилиб келганда, -ла аффиксига синоним бўлиб келмайди. Чунки бу ўринда -тир аффикси ясовчи эмас, фақат даража кўрсаткичи сифатида келган. Бунга сабаб, "қизиқ" сўзининг икки хил маънода қўлланишидир. (Феъл маъносида: Уйинга қизиқма, ўқилга қизиқ; сифат маъносида: қизиқ, уйин каби). Демак, -тир аффикси бу ўринда сифатга эмас, феълга қўшилган, шунга кўра у, шу феълнинг даражасини кўрсатиб турибди. Даража ясовчи билан сўз ясовчи синоними бўлмайди.

-ла аффикси "ис" сўзига қўшилиб келиб, худди шу сўзга қўшилган -ка аффиксига маълум давргача синоним бўлиб келган. Ҳозирги кунда "иска" сўзининг кўп қўлланиши, -ка аффикси қўлланишининг кучайиб кетиши натижасида, -ла аффикси билан -ка аффиксининг синонимик муносабати йўқолиб борапти. Бу ҳол "исла" сўзининг истъомолдан чиқиб қолаётганлиги билан ҳам боғлиқ, албатта.

Ўзбек тилида -ла аффикси -са (-си) аффиксига фақат қуйидаги сўзда синоним бўлиб келади. Алаҳла // алаҳси. Аммо бу сўздаги -ла ва -си аффикслари сўзнинг таркибий қисмидадир, уларни алоҳида олиб бўлмайди. Ҳар икки аффикс ҳам шундай хусусиятга эга бўлганлиги учун синонимик муносабатда бўла олиши мумкин. Ҳар икки сўз ҳам икки маънода (тёварак-атрофга қарамоқ ва кечки уйқуда гапирмоқ, сандирақламоқ) қўлланади. -си аффикси билан келган алаҳси сўзи кейинги пайтда бошқа маъноларни ҳам билдиради (изламоқ, қийналмоқ). Бу маънолари билан у "алаҳла" сўзига синоним бўлолмайди. Демак, бу ўринда -ла аффикси билан -си аффикси ўртасида маъно жиҳатдан фарқ пайдо бўлган. Бироқ "Ўзбек тилининг изоҳли луғати"да алаҳламоқ ва алаҳсимоқ сўзларининг маъноларида бир хиллик борлиги қайд қилинган. Чунончи, алаҳламоқ сўзининг биринчи маъноси алаҳсирамоқ сўзининг маъносига тенг келиши айтилиб, бу сўзнинг диалектал эканлиги қайд этилади. Маълумки, алаҳсимоқ ҳам алаҳсирамоқ ҳам диалектал эмас, улар алабий тилда мавжуд ва кенг қўлланади. Фарқ, юкорида айтганимиздек, -ла ва -си аффикслари маъноларидаги ҳосланиш билан боғлиқ. Шунингдек, яна бир фарқ, -си аффикси ўрнида -сира аффиксининг кенг қўллана бошлаганидадир.

Ўзбек тилида **-ла** аффикси жуда кўп сўзларда даража кўрсаткичлари билан бирга қўлланади ва мураккаб аффикс сифатида, феъллар ясади. **-ла** аффикси биргалик даража билан синонимик муносабатга киришади.

-лаш аффикси, бир сўзга қўшилиб келади ва ҳудди шу сўзга қўшилиб келувчи, ясовчи **-ик** аффиксига синоним бўлиб келади: **бириқ// бирлаш/ бириқтир // бирлаштир/**. **Бириқтир** ва **бирлаштир**, **бириқ** ва **бирлаш** сўзлари ўртасида маъно жиҳатдан фарқ бор. Бу фарқ **-ик** ва **-лаш** аффиксларининг маънолари билан боғлиқ. **-ик** аффикси кўпроқ икки нарса^{нинг} учини бирлаштириш, икки шахсни бирлаштириш учун қишатилади. **-лаш** аффикси эса, кўп нарсаларни бирлаштириш, тўшлаш, йиғиш маъноларини билдиради. Демак, **-ик** аффикси билан **-лаш** аффиксининг бошқа маънолари ҳам кўп бўлиб, фақат қўйиш маъноси /нарсаларни бир-бирига қўйиш / билан синоним бўлади. **-лаш** аффикси билан **-ик** аффиксининг синонимик муносабати фақат шу сўздагина учрайди. **Бириқ** сўзи ўзбек тилида 4 маънога эга бўлиб, **бирлаш** сўзи икки маънога эгадир. Ўзбек адабий тилида **бириқ** сўзининг олдинги икки маъносига /бирга қўшилмоқ? бир-бирига маҳкамланмоқ... / **бирлаш** сўзининг икки маъноси бир-бирининг ҳолда тенг келади. Бу нарса уларнинг синонимик муносабатини таъминлаган. Демак, **-лаш** ва **-ик** аффикслари бир сонидан феъл ясаганда ўзаро синоним бўлади. Шу асосда улар **-тир** аффикси билан қўллэнганда ҳам ўз синонимик муносабатини сақлайди.

-лаш аффикси **-лан** аффикси билан синоним бўлиб келади. Бу ҳолда фақат (ҳар икки аффикс) сифатларга ёки равишларга қўшилганда содир бўлади: **тетиклан // тетиклаш, қашшоқлан // қашшоқлаш, дағаллан // дағаллаш, гўзаллаш // гўзаллаш, дадиллан // дадиллаш, четлан // четлаш, тезлан // тезлаш** каби.

-лаш аффикси айрим сифатларга ва айрим равишларга қўшилганда **-й (-ай)** аффиксига ҳам синоним бўлиб келиши мумкин: **катта-й// катталаш**. Бу, айниқса, иқоридаги сўзларга **-тир** аффиксини қўшганда яққол кўрилади: **каттайтир // катталаштир, зўрай// зўрлаш, зўрайтир // зўрлаштир** (зўрайди, зўрлашди, "ярам яна зўрайди" ёки ярам яна зўрлашди" каби). Отларга қўшилса, бундай синонимик ҳолат бўлмайди. Масала, кучай дейиш мумкин, ammo кучлаш дейиш мумкин эмас. **-лаш** ва **-лан** ясовчиларининг ўзаро синоним бўлиб келишини ҳар иккала аффиксининг ҳам феъл ясаш билан бирга, ўзлик даражани ифодалай олиши таъминлаган. "Ўзбек тилининг изоҳли лу-

рати" да /154=бет/ тезланмоқ сўзи учун одамлар тезланди, иш суръати тезланди каби мисоллар келтирилган бўлса, тезланмоқ сўзи учун (унинг иккинчи маъносига) презд тезланди, шабада ҳам тезлашиб... сингари мисоллар келтирилган. Демак, ҳар иккала аффикс ҳам улар қўшилиши натижасида ҳосил бўлган сўзлар кўп маъноли бўлиб, ясама феъллар ўзлик даража ҳолатида бўлганидгига синоним бўлиб келади. Кўрсатилган дугатда тетиклан-тетиклаш сўзлари ҳам худди шу ҳолатда бир-бирга синоним бўлишни кўрсатувчи далиллар мавжуд. (168-бет).

Қашшоқлашмоқ сўзининг маъноси эса, айнан қашшоқланмоқ сўз орқали изоҳланган (166-бет); дадилланмоқ ва дадиллашмоқ сўзларининг ҳар иккаласи ҳам дээрли бир хил изоҳланган (206-бет). Қолган сўзларнинг изоҳлари ҳам фикримизни тасдиқлайди. Демак, ўзбек тилида - лаш аффикси айрим ҳолларда -лан аффиксига ва айрим ҳолларда (асосан сифат ва равишлардан феъллар ясаганда ва ясама феъллар ўзлик даража формасида бўлганда) -й, -ай аффиксига синоним бўлиб келиши мумкин экан.

Ўзбек тилидаги "паст" сўзи оғзаки тилда "пас" тарзида талаффуз қилинади ва бу ўринда -ай аффикси - лаш аффиксига синоним бўлиб келади; пасай // паслаш (паст-ай, паст-ла-ш) каби. Сусай// суслаш сўзларида ҳам худди шундай. Ҳар икки (суст, паст)сўзда ҳам - лаш аффикси қўшилганда, -т товуши ёзувда (адабий тилда) тушириб қолдирилмайди, лекин -ай аффикси қўшилганда -т товуши тушириб қолдирилади ва булар адабий тилда нормал ҳолат ҳисобланади. Бу ҳодиса сўзга қўшилаётган аффиксларнинг фонетик структураси билан боғлиқ бўлиб, аффиксларнинг бири ундоз билан бошланган, иккинчиси эса, унли билан бошланган.

- лаш аффикси, фақат битта сўзда икки аффиксининг аниқланган маъносини аниқлатади ва унга (уларни бирга олганда) синоним бўлиб келади: гаплаш // гапириш. Бешка сўзларга қўшилганда бу ҳодиса учрамайди. Бу сўзда -лаш аффикси билан -ириш (-ир, -иш) аффиксининг бириккан ҳолда синоним бўлиб келишига сабаб, адабий тилда гап сўзига -иш аффиксининг қўшилмаслигидир. - иш аффикси, одатда, феълларга қўшилиб иш отлари (ҳаракат номлари) ясаydi. "Тан" сўзига -иш аффиксини қўшиб бўлмайди.

Фарғона вилоятининг айрим қишлоқ шеваларида -иш (биргалик да-
-иш) аффикси, гап сўзига туғридан-туғри қўшилган

ҳолда ишлатилади. Бу -ир аффиксининг, "гашириш" сўзида тушиб қолиши билан боғлиқ. (Мен райисминан гашигим, у кунди, энди боғни ўзинг тўврилисан).

Демак, гап сўзига аввало, -ир аффикси қўшилади сунгра биргалик кўрсаткичи -иш аффикси қўшилади. Ясовчи -ир ва даража кўрсаткичи -иш биргаланиб, -лаш (ла-ш) аффиксига синоним бўлиб келади. Худди -ир-иш каби -лаш аффикси ҳам бу сўзда ҳам ясовчи, ҳам биргалик даража кўрсаткичидир (аслида, ясовчи -ла, даража кўрсаткичи -ш, лекин -ла аффикси гап сўзига қўшилган ҳолда ўзбек тилида алоҳида учрамайди, гап деган сўз йўқ, шунга кўра ясовчи билан даража кўрсаткичи биришиб, мураккаб аффикс вужудга келган ва бу мураккаб аффикс ҳам сўз ясовчилиқ, ҳам форма ясовчилиқ вазифасини бажаради).

-ир - иш аффиксида ҳам, -лаш аффиксида ҳам худди шундай бўлганлиги учун улар синоним бўлиб кела олади.

Ҳозирги ўзбек тилида -лан (-ла +-н) аффикси -лаш аффиксидан ташқари, бошқа аффикслар билан ҳам синонимик муносабатда бўлиши мумкин. Масалан, ажабланди // ажабсинди / ажабланма // ажабсинма / тинчлан // тинчи каби. -лан аффиксининг -син (-си -н) аффикси ва -и аффикси билан синоним бўлиб келиши, фақат шу икки сўзда учрайди, холос. Иккала сўз ҳам маъхум от бўлганлиги учун, бу аффикслар, бир хилда уларга қўшила олади. Бундан ташқари, -лан аффикси ҳам феъл ясаётти, ҳам ўзлик даражани ифодаляпти (таркибда -н бўлгани учун), -син аффикси ҳам, -и аффикси ҳам юқоридаги сўзларга қўшилиб, ҳам феъл ясаётти, ҳам ўзлик даражани ифодаляпти. Юқоридаги сабабларга кўра, -лан аффикси бир ўринда -син аффиксига, иккинчи ўринда эса -и аффиксига синоним бўлиб келади: Бироқ ажабланмоқ сўзи билан ажабсинмоқ сўзи синоним бўлиб келганда, ажабсинмоқ сўзи маънови биров кучсиз ифода этади, яъни ажабсинмоқ - "бироз ажабланмоқ" маъносини беради.

Тинчмоқ ва тинчланмоқ сўзларининг ҳар иккиси ҳам кўп маъноли бўлиб, тинчмоқ сўзининг 3 маъноси, тинчланмоқ сўзининг эса икки маъноси қайд этилган. Тинчмоқ сўзи ўзининг учинчи маъносида у тинчланмоқ феъли аниқланган маъноларни ифодалайди: зал тинчмоқ - зал тинчланди; Отабек унинг (Қумушнинг) манглигини кўриб билан босиб унлаган эди, бир оз тинчтангасек бўлди (А.Қодирова); Отабекнинг янамаккаб унлаган товушини эшитиб, бир даража тинчланди (А.Қодирова).

Бу сўзларда -и ва -лан аффикслари ҳам феъл ясаётги, ҳам ўзлик даражани ифодалаётги. Тинчимок сўзи жонли сўзлашувда кенг қўлланса, тинчланмоқ сўзи китобий услубга хос бўлиб, маънони бир оз бўрттириб ифодалайди.

-ла аффикси алоҳида ҳолда, кишилик олмошлари "сен" ва "сиз" га (иккинчи шахс бирлик ва кўplik) қўшилиб келиб янги феъл ясайди. Бошқа олмошлардан -ла воситасида феъллар ясалмайди. Сен ва сиз олмошлари кўчма маънода қўлланганлиги учун -ла аффиксини қабул қилган. Мен олмоши ҳам айрим ҳолларда -ла аффиксини қабул қилади. Аммо бу ҳодиса сен, сиз сўзларининг -ла аффиксини қабул қилишидан кескин фарқ қилади. Масалан, бир-ор одам ҳадеб, ҳар гапнинг орасида мен, мен даяверса, унга "нага мунча менладинг", деб айтиш мумкин.

-ла аффикси сен, сиз олмошларига қўшилганда, шахс билан ўзанда ифодаланган олмош орқали муносабат қилиш маъносини англатади (сиз де, сен де каби, демоқ маъносида келади).

Ўзининг бу маъноси билан -сира (-си-ра) аффиксининг худди шу маъносига синоним бўлиб келади. Маълумки, -сира аффиксининг ҳам маънолари жуда кўп. Масалан, сувсир, қонсир сўзларида, ўзакдан англашилган предметни исташ, ҳавфсир, ётсира сўзларида шундай деб қабул қилиш олмошларга қўшилганда юқоридаги маънони, менмансир сўзида эса, яна бошқа маъноларни англатади.

Бу аффикс ўзининг бошқа маънолари билан -ла аффиксига синоним бўлиб кела олмайди. Фақат сен, сиз олмошларига қўшилгандагина шунингдек, алаҳ сўзига қўшилиб келгандагина шу маъноси билан, -ла аффиксига синоним бўлади, холос. -сира аффикси ҳам -ла аффикси каби бошқа олмошларга қўшилиб келолмайди. -сира аффикси ўзининг исташ маъноси билан, айрим ҳоллардагина -са аффиксига синоним бўлиб келиши мумкин: сувсир // сувса, қулмсир // қулмса каби. Йиғламсир сўзида -сира аффикси -са аффиксининг варианты -си аффиксига синоним бўлиши мумкин, йиғламси // йиғламсир / йиғламсима / / йиғламсирама / каби. Бу ўринда -са аффикси алоҳида аффикс бўлмай, балки -сира аффиксининг қисқарган шаклида (сир -сра -сра -са каби). Бошқа ўринларда жумладан, қелса сўзида -са аффикси алоҳида аффиксдир. Ҳозирги ўзбек адабий тилида сизламоқ ва сизсирамоқ сўзлари кенг қўлланади. Масалан:

И. Гуломов А.Р. Феъл. Тошкент. Фан, 1984 йил.

Собиърмон уни сөнсирар, "Ҳайдар" дەر әди, қачондан бәри уни сязлайшган, ўзидан бир ёки икки ёш кичик бўлишга қарамай "Ҳайдарали ака" дейдиган бўлди (А.Қаҳҳор.) Ҳожи хотинини сөнсираб: "Сиз икки келиш ушланган билмабсиз, Зайнабга жабр қилган куринасиз" дәр әди. (А.Қошириғи).

Бу икки сўзининг айнан бир маънони ифодалашни "изоҳли лугат"да ҳам қайд этилган. Худди шунингдек, сөнсирармоқ ва сөнламоқ сўзлари ҳам адабий тилимизда кент қўлланади. Бироқ "Изоҳли лугат"да фақат сөнсирармоқ сўзи қайд этилгани ҳолда, сөнламоқ қайд этилмайди. Бу лугатнинг камчилиғидир. Чунки, "Ўзбек тили морфем лугати"да сөнламоқ ҳам, сөнсирармоқ ҳам берилган (1977, 215-бет). Бу сўзлар бошқа лугатларда ҳам қайд этилган.

Сөнсирармоқ ва сөнламоқ сўзларининг синонимлиги -ла ва -сирар аффиксларининг синонимлиги натижасидир. Бу сўзлардан сөнсирармоқ маънони кучлироқ ифодалаб, монли сўзлашувда, айниқса кўп қўлланади.

Демак, -ла аффикси ўзбек тилида энг унумли феъл ясовчи аффикс бўлиб, от, сифат, одиш, равиш, ундов ва иш отларидан феъллар ясәди. Бу аффикс алоҳида қўлланганда, -ка, -т (ит), -ар, -ур, -са, -па, -тир, -сирар аффиксларига синоним бўлиб келади. -ла аффикси -ш аффикси билан бирга қўлланиб, мураккаб аффикс сифатида феъллар ясаганда, -лан, -ик, -ир-иш, -й (-ай) аффикслари билан синонимик муносабатда бўлгани каби -н аффиксига қўшилиб феъллар ясаганда, -син, -и аффикслари билан ҳам синонимик муносабатга киришади.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида, феъл ясовчи, бошқа жуда кўп аффикслар ҳам ўзаро синоним бўлиб келади. Думладан, -ин аффикси -си аффиксига ўқин//ўқси, -ди аффикси -чи аффиксига /чимди//чимчи, -шай аффикси (бу аффикс адабиётларда қайд қилинмаган, чунки аффикс сифатида алоҳида мавжуд эмас, алоҳида қўллана олмайди. Фақат ўшшай, иршай сўзлари таркибида, - жай аффиксининг илжай, тиржай сўзлари таркибида қўллангани кәби учрайди, холос. Ҳар иккаласи ҳам алоҳида аффикс эмас) -қир аффиксига (ўшшай, ўшқир), -қар аффикси -қаз аффиксига (қутқар, қутқаз), -он аффикси -на аффиксига (бу аффикс -ни-а дир) қувон // қувна, -қай аффикси -гаш аффиксига (-к-ай, -г-аш) энкаш// энгаш, -ки аффикси -та аффиксига билки//ойлта, -қ аффикси -л аффиксига битиқ // битил -"нега мунча битиқди/битилди/" , -қар аффикси

-тар аффиксига 'тўнтар /; 'тўнкар,-ира аффикси -най (-ай) аффиксига шалвира// шалпай, шалвирама// шалпайма, -пан аффикси -ган аффиксига сийпан // сийган, сирпан// сирган, -а аффикси -ка аффиксига тирка синоним бўлиб келади. Ўқоридаги мисолларнинг ҳаммаси ҳаёт таркибий қисмларга ажрамайди, ўзак алоҳида маъно ашлатмайди. Бу сўзларнинг ҳаммасини ҳозирги тилимизда тўб сўз сифатида қараймиз. Аммо тарихий нуқтаи назардан бу сўзларнинг ҳаммаси ҳам ясамадир, улардаги аффикслар эса феъл ясовчи аффикслардир. Шунга кўра, бу ўринда, сўзлар эмас, аффикслар синонимдир. Лекин ўзақларнинг маънолари номаълум бўлганлиги сабабли, бу аффиксларни қайси маънолари билан синоним бўлиб келадиганликларини аниқлаш қийин. Шунинг учун ҳам бу сўзлар ҳақида гап кетганда, уларни лексик синонимлар сифатида баҳолаймиз. Чунки, бу сўзларни синхрон жиҳатдан морфемаларга ажратиш қийиндир.

Феъл ясовчи -и аффикси қам равишга қўшилиб келганда, худди шу сўзга қўшилиб келувчи, ясовчи -ай аффиксига синоним бўлиб келади (кама -камай) ва предметнинг ўзақдан ашлатилган ҳолатга киришини кўрсатади. Ҳар икки аффикс ҳам, бу ўринда, худди шу маънода ишлатилган. -ай аффикси шу маънода зўр (еифат, равиш) сўзига қўшилиб келиб -иқ аффиксига синоним бўлиб кела олади (зўриқ - зўрай); (ярам зўриқиб кетди, ярам зўрайиб кетди каби). Бу ҳодиса қам сўзига қўшилганда ҳам, айрим ҳолларда, содир бўлади (камайиб кетибди, - камиқиб кетибди каби).

Булардан ташқари, феълларда, ҳозирги кунда, айрим сўзларда -ин аффикси -на аффиксига, -гир аффикси -дир аффиксига, -и аффикси -га аффиксига, -а аффикси -ка аффиксига синоним бўлиб келади, озгир // оздир, кўзи// кўзга, уриш // уриа (унна) каби. Биринчи сўзнинг ўзаги оғ(ағ) бўлиб, бу ўринда метатеза ҳодисаси бордир. Агар шу нуқтаи назардан қарасак, бу сўзлар қуйидаги кўринишдадир: оғ-из-ир, ов,-из-дир каби. Демак, бу мисолда феъл ясовчи аффикслар эмас, феъл даражаси (орттирма даража) ясовчи аффикслар -ир (-тир- ир бўлса керак) ва -дир аффикслари синоним бўлиб келаяпти. Иккинчи сўзнинг ўзаги кўз бўлиб, ўзақ даражасида, унга -и орттирма даража кўрсаткичи қўшилган, иккинчи ҳолатда -га аффикси қўшилган (бу ҳам орттирма даража кўрсаткичи бўлиб, айрим ҳолларда -ғат (-ғот) шаклида ҳам

қўлланилади. Демак, бу мисолда ҳам феъл ясовчилар эмас, форма ясовчилар синоним бўлиб келган (оловни кўзи, оловни кўзга). Учинчи сўзнинг ўзаги ур бўлиб, унга ўзлик даража кўрсаткичи -ин қўшилган, -на аффикси эса, урин сўзига -а аффиксининг қўшилиши навиъасида вужудга келган: урин-а-урна-унна. Ҳар икки сўз ҳам кўчма маънода қўлланганлиги учун, бу Уринда туб сўз сифатида қараб, ўзак ва аффиксларга ажратмаймиз. Шунинг учун, -на аффикси билан -ин аффиксининг синонимик муносабати ҳам шўқоридаги, таркибий қисмларга ажралмайдиган, аммо ясовчи аффикслари аниқ кўриниб турган сўзлардаги каби ҳудиса деб қараймиз.

Ушунга қилиб айтганда, ўзбек тилида, кўпгина, феъл ясовчи аффикслар ўзаро синонимик муносабатда бўла олади. Бу ҳудиса аффиксларнинг қандай ўзақларга қўшилаётганликлари, қандай маънода қўлланаётганликлари билан боғлиқ. Бундан ташқари синонимик муносабатга киришаётган аффиксларнинг ҳаммаси ҳам кўп маъноли аффикслардир. Аффиксларнинг ана шу хусусияти ҳам улар ўрта-оидаги синонимик муносабатни таъминловчи асосий воситалар. Бироқ шуни ҳам ҳисобга олиш керакки, ҳозирги ўзбек адабий тилида -ла аффикси энг унумли феъл ясовчи саналиб, аксарият ҳолларида отлардан янги феъллар ясади. Унинг сифатлардан, олмош, сон, равиш ва бошқа сўзлардан феъл ясаши ниҳоятда чекланган. Отлардан феъл ясаш хусусиятини профессор А.Ғуломов шахс отлари ясовчи -чи аффиксига қиёслайди¹. Академик А.Н. Кононов -ла аффиксининг 7 та маъносини кўрсатди². Шуниси қизиқки, бу аффикс отлардан, шўқорса, аниқ отлардан қўллаб феъллар ясашига қарамай, бу ҳолатда бошқа аффикслар билан синонимик муносабатга киришмайди. Демак, у алоҳида ҳолда олмош туркумига оид сен ва сиз сўзларидан, унг, берк, пишиқ каби сифат ёки равиш туркумига оид айрим сўзлардан ва асосан айрим тақлидий сўзлардан янги феъллар ясаланидагина бошқа айрим аффикслар билан синонимик муносабатда бўла олади.

Ушундан олганда, феъл ясовчи аффиксларнинг ўзаро синонимик муносабати айрим сўзлар доирасидагина бўлиб, анча чекланган-дир.

1. Ғуломов А.Ғ. Феъл. Тошкент: Фан, 1954 й. 66-б.

2. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М., Д. Наука, 1960 г., с. 247-248.

Иккинчи бўлим
ФЕЪЛ ДАРАЖАЛАРИ ЯСОВЧИ АФФИКСЛАР
СИНОНИМИЯСИ

Феълларда асосан бешта даража мавжуд бўлиб, бош (аниқ) даражани ифодаловчи махсус формалар йўқ. Улар форматсиз ифодаланади: ёзди, келди, ўқиди, тушди, чиқди каби.

Ўзлик даража ўзбек тилида асосан -и(и) н ва айрим ҳолларда -и) л аффикслари ёрдамида ясаледи: ясанди, явинди, таранди, бозанди, сиқилди, сурилди, ижирганди каби.

Маъжул даража асосан -(и) л ва -(и)н аффикслари воситасида ясаледи: явилди, терилди, сотилди (ўзлик, маъжул), тўпланди, тайёрланди (ўзлик, маъжул) каби.

Орттирма даража асосан -(и)т, -(а)т, -ғиз-қиз, -қиз, -қаз, -қаз, -ғаз, -ғиз), -ир, -дир (-тир) аффикслари ёрдамида ясаледи: қурит, тўлат, юргиз, битқиз, эшиттир, ичкиз, ичир, чиқар, ёздир каби.

Биргалик даража ўзбек тилида -ш(иш) аффикслари воситасида ифодаланади.

Ўзлик даражани ифодаловчи аффикслар ҳаракатнинг объекти субъектнинг ўзида эканлигини кўрсатади. Ҳаракат субъект томонидан бажарилади, объект ҳам субъектнинг ўзи бўлади (алоҳида объект йўқ). Ўзлик даража кўрсаткичлари -и(и)н ва -и) айрим ҳоллардагина бир-бири билан синонимик муносабатда бўлиши мумкин: бурқалди// бурқанди, суянди// суылди, суринди // сурилди, қирилди// қисинди каби. Бу ҳолда субъектнинг ўзида ҳаракат қилишида, бирор нарсанинг восита бўлиши билан боғлиқ. Бунда субъект бошқа нарсани (воситани) ҳаракатга келтирмайди. У ўзида ҳаракат қилади, ammo бу ҳаракат восита борлиги учун қилинади. Агар восита ҳаракат қилаётган бўлса, бу восита фақат шахонинг ўз қисми бўлиши керак. Масалан, бурқалди - бунда субъект ўз қисмлари (оёқ, қўл, бош) воситасида ҳаракатни амалга оширади, суянди // суянди - бунда субъект ўзида ҳаракат қилди, ammo у суянган восита ҳаракатсиз қолди. Суринди // сурилди сўзларида бундай восита ўрин билан боғлиқдир. Агар субъект маълум бир воситани ҳаракатга келтириш асосида ўзи ҳаракат қилса, бу аффикслар ўзaro синоним бўлмайди. Масалан, бозанди, ясанди, явинди, таранди, ташланди каби. Шунингдек, субъектнинг ўзи эмас, унинг бирор қис-

ми, хусусияти, белгиси кабиларнинг ҳаракати ифодаланганда ҳам бу аффикслар бир-бирига синоним бўлиб кела олмайди: юрак сикқилди, кўнгил очилди, истмося босилди, боши айланди, оёғи чўзилди, сирн очилди, бўйни эгилли, тиззаси букилди каби. Демак, ўзлик даража кўрсаткичлари - (и) н ва -(и) л, фақат юқоридаги бир ўришлагина синоним бўлиб келиши мумкин.

Ўзбек тилида фақат бир-икки сўзда -(и) н аффикси - ман (бу аффикс феъл ўзақларига жуда кам қўшилади; ўзи жуда кам унум аффикс бўлиб, ҳозир янги сўзлар ясамайди, айрим сўзларда унинг маъноси -ув аффикси маъносига яқинлашади¹) аффиксига синоним бўлиб келади: ийин // ийман, ийинмасдан, ийманмасдан: тез-тез олавер, қуйин// қуйман каби. Бу ўринда ийинмоқ сўзи уялмоқ маъносидадир. Ий сўзининг бошқа маънолари ҳам бор (ситир ийиб кетди - ийимок; елкангни ийинтирма - қисмоқ маъносида). Ийман сўзидаги -ман аффикси - ма-н бўлиши ҳам мумкин (ий-ўзак -ма - бўлишсиз форма - н - ўзлик даража кўрсаткичи иккинчи тусловчи, -ман аффикси эса ҳозирги кунда ажралмас аффикс бўлиб, аслида меъ олмоши билан боғлиқлар. Тарихан бу аффикснинг ҳам ми-н дан иборат эканлигини, айрим тилшунослар тасдиқлайди². Мен очмошнинг якут тилида ҳам миң формасида ишлатилганлигини кўрамеиз³.

Аmmo ийман сўзининг (уялмоқ) ийла формаси, маъноли қисми йук-лир. Шунга кура, -ман аффиксини иссига ажратиб бўлмайди. Лекин "ий" узак сифатида ажралади ва елкангни ийинтирма бирикмасидаги каби қисинмоқ, қимтилмоқ маъноларини аниглайди (ийман сўзида ҳам ий, асосан шу маънода). Демак, бу ўринда ўзлик даража - ман аффикси воситасида ифодаланган. Қуйин, қуйман сўзларида ҳам худди шундай.

Аmmo бу ўринда -ман аффикси фақат - и(н) аффиксига синоним

1. Гуломов А.Р. Автореферат, док. диссертацияси, Тошкент: 1955
17-бет.

2. Исхаков Ф.Г. О происхождении конечных -т и -д в словах аст, уст и т.п.// сб. статей Ак. В.А. Гордлевокому, М., 1953 г. ст. 135.

3. Убрятова Е.И. Служебные слова киэне в якутском языке, // сб. статей. Академику В.А. Гордлевокому. М., 1953 г., с. 283.

бўлиб қолмай, ўзбек тилида, -ик (фeyл ясовчи) аффиксига ҳам синоним бўлиб келади: куйик // куйман. -ик аффикси ўз ўринда яна -ин аффиксига ҳам синоним бўлиб келади: куйик// куйинма/ куйинма, куйикасан // куйманасан// куйинасан.

Демак, -ик аффикси ҳам тарихан ўзлик даража кўрсаткичи сифатида қаралиши мумкин (ҳозир даража кўрсаткичи сифатда: йўқ ҳисоб). -(и) н, -(и) л аффикслари мажхул даража кўрсаткичи сифатида қўлланганда, синонимик муносабатда бўлмайди. Чунки бу ўринда ҳаракатни бажарган субъект ҳам, ҳаракатнинг объекти ҳам бор. Фақат ҳаракатни бажарган субъектнинг ким эканлиги номаълум, холос. Бу ҳолат -(и) н, -(и) л аффиксларининг ўзлик даражани ифодамаганда синоним бўлиб келган ҳолатига мутлақо зиддир.

Ўзбек тилида орттирма даража, шқорида айтганимиздек, анчагина аффикслар ёрдамида ифодаланиши мумкин: -(и)т, -(а)т аффикслари энг унумли, орттирма даража ясовчи аффикс ҳисобланади. Бу аффикс, ўзбек тилида, сифат ва равишлардан ясалган феълларга қўшилиб келиб, орттирма даражани ифодалаганда, -тир аффиксига синоним бўлиб келади. "Бу ҳодисани -(и)т аффиксининг келиб чаканлиги ҳам тасдиқлаши мумкин"¹: озайтмоқ// озайтирмоқ, ўзгарт// ўзгартир, қисқарт// қисқартир, кучайт// кучайтир, кўнайт// кўнайтир, сарғайт// сарғайтир, оқарт// оқартир, кукарт// кукартир, қизарт// қизартир, қорайт// қорайтир, қийлайт// қийлайтир, пасайт// пасайтир кабилар. Мисоллардан кўринадигани, -(и) т ва -тир аффикслари, асосан -й(-ай), -р(ир , -ар) аффикслари воситасида сифат ва равишлардан ясалган феълларга қўшилиб келади. Демак, -т(ит) аффикси билан -тир аффиксининг омонли бўлиб кела олинган учун феъл ўзаги волида сифат ёки ўрн ва даража равишлўлиши керак ва феъл -ай(ай) ёки -р(-ир , -ар) аффикслари воситасида ясалган бўлиши керак. Шундагина орттирма даража ясовчи -ит (-ит) ва -тир аффикслари (булар ҳозир алоҳида-алоҳида аффикс саналади) синонимик муносабатда қиршилиши мумкин. -ит (-ит) аффикси узак ҳолидаги феълларга қўшилганда оллардан, олмошлардан ясалган феълларга қўшилганда -тир аффикси билан синонимик муносабат ҳосил қила олмайди. Бундай ўринларда

1. Кононов А.Н. Грамматика современного узб. лит. кoзe язика М., Л., 1960 г., с. 194-195 .

(ўзак от ёки фёълдан бўлса) -ит(ит) аффикси ин-тир (-н - ўзлик даража кўрсаткичи -тир - орттирма даража кўрсаткичи) аффиксига синоним бўлиб қолиши мумкин: яса-т // яса-н-тир, буг-ла-т // буг-ла-н-тир, лой-ла-т// лой-ла-тир. Ўқоридаги мисолларда -ит аффикси икки маънони англатади (яса-т - ўзингни яса-т: яса-т бо-лашгни яса-т. буглат-ўзингни буглат) бугга кириб бирпас ўтир маъносига(буглат - уйни буглат) -т аффикси, ўқоридаги мисолларда, икки маънони англатган маъносини ифодалай олган ва бу аффикслар йиғиндисига бемалол синоним бўлиб кела олади. -и (ит) аффиксининг бундай хусусияти қуйидаги ҳолатда ҳам тасдиқланади. Бу аффикс, ҳолат равишларида -ла воситасида ясалган фозилларга қўшилиб қолганда, -штир аффиксига синоним бўлиб келади. бокинлат// бокинлаштир, тезлат// тезлаштир, яқинлат// яқинлаштир; узоқлат // узоқлаштир каби.

Бу ҳолатни шундай изоҳлаш мумкин: - ла аффикси ўқоридаги равишларга қўшилиб қолганда, шунга фёъл яса-т билан бирга, ўзлик даражани ҳам ифодалайпти, - ла аффиксининг бундай хусусияти, ушунга қандай ўзакларга қўшилиётганлиги, Утимли ёки ўтимсиз фёъллар ноай олиши кабилар билан боғлиқдир. "Если исходные основы обозначают условия действия то глаголы на -ла обозначают движения и состояния и не имеют переходного значения. Если основы обозначают само действие в его существенных моментах, то глаголы на -ла приобретают переходное значение и выражают производительные действия"¹. -Ла аффикси ўтимсиз фёъллар ясаганида, ўзлик даражани ифодалаши мумкин, ундан кейин қўшилган -ит аффикси яса, орттирма даража ясади. Фёъл ясовчи ва даража ясовчи аффиксларнинг бундай хусусиятга эга бўлишини академик А.Н. Кононов ҳам кўрсатиб ўтган². - Ш аффикси ҳам ўқоридаги сўзларда биргаллик даражани эмас, балки ўзлик даражани ифодалаган /секинлаш, тезлаш, узоқлаш, яқинлаш каби/. Чунки, бу ўринда -ла аффикси ўзлик даражани эмас, аниқ даражани ифодалайпти. /секинла, тезла, узоқла, яқинла сўзлари икки маънода қўлланади, биринчи маъносига ўзлик даража - ўзинг секинла, ўзинг тезла, ўзинг яқинла, ўзинг узоқла каби, иккинчи маънода аниқ даражада -отни секин-

1. Севорган Э.В. К соотношению грамматики и лексики в тюркских языках// Вопросы узбекского языковедения. Т. 1954, 66-67 -б.

2. Кононов. А.Н. Ўқоридаги асар. 197-б.

ла, Аҳмадни тезла, Каримни узоқла каби/. Биринчи ҳолатда феъллар Утимсиз, иккинчи ҳолатда эса, Утимлидир. Юқоридаги сўзлар -ш аффикси қўшилаётган ҳолатда Утимлидир. -ш аффикси қўшилгандан сўнг эса, Утимсизга айланган. Демак, -ш аффикси бу ўринда ўзлик даража кўрсаткичидир. Кейинги -тир аффикси орттирма даража кўрсаткичи. Анализ шуни кўрсатадики, -ла аффиксининг биринчи маъноси билан -ш аффиксининг бу маъноси ўзаро тегиб бўлиб, -т аффикси билан -тир аффиксларининг маънолари ҳам ўзаро (юқоридаги каби) тенг бўлиб, улар ҳам бир-бирига синонимлир. секинлат// секинлаштир, тезлат // тезлаштир каби. Яқинла - яқинлаш, яқинда - яқинлаштир (яқинла сўзи кейинги ҳолатда бошқа маънода); узоқла, узоқлаш, узоқла - узоқлаштир (кейинги узоқла сўзи бошқа маънода бўлиб, бирор нарсани узоққа элтиш, узоқ вақтга олиб бориш маъноларидадир); узоқлат - узоқлаштир, яқинлат - яқинлаштир каби феъллар ва феъл формалари "Ўзбек тилининг изоҳли луғати"да ҳам маънодон сўзлар ва сўз формалари сифатида изоҳланган. Масалан, от ёнига яқинлатмайди. Ишинг яқинлатиб қўйдик; Топни кўндаланг ушлаб, мен айтганда; бир мартаба чайқаб, белнинг кўзларига яқинлаштиринг: (А.Қаҳҳор "Кўр кўзнинг очилиши"). Бу мисоллардаги яқинлат сўз формаси билан яқинлаштир сўз формаси ўзаро синонимдир. Бу феъллар ибодалаган ҳаракатнинг объект ва субъектга бўлган муносабатида фарқ сезилмайди. Демак -лат(-ла ясовчи, -т - даража кўрсаткичи) ва -лаштир аффикслари ўзаро синоним бўлиб келган.

Ўзбек тилида -т (ит, -ат) аффикси феъл ўзакларига қўшилиб келганда, бошқа орттирма даража ясовчи аффикслар билан ҳам синонимик муносабатда бўла олади: кирит // киргиз / киргаз; қизит// қиздир, тўлат// тўлгаз// тўлдир (-дир аффикси -тирнинг вариантыдир) каби.

-т (-ит; ат) аффикси -тир аффикси билан синоним бўла олар экан, демак, -тир нинг варианты - дир билан ҳам синоним бўла олади. Шунингдек, - гиз аффикси билан синоним бўлар экан, унинг вариантлари билан ҳам синоним бўла олади. Бу ҳодиса -тир ва -гиз аффиксларининг қандай товуш билан тугаган ўзакка қўшилаётганлиги билан боғлиқдир.

-т аффикси фақат битта сўзда -ла аффиксига ҳам синоним бўлиб келади: тугат // тугалла каби. Бу ўринда, ҳар иккала аффикс

ҳам ортгирма даража ясончисидир. Чунки яниқ даража, яқоридаги мисолда тугадир. Бошқа ҳолатларда -т // ла ҳодисаси учрамайди. Тугалла сўзидаги биринчи -л товуши аслида ўзлик даражани ифодалаган бўлиб, бу товуш тугат сўзи таркибида ҳам, аслида бордир (тут а- л ит/эт). Кейинчалик, аввало, -э товуши тушиб қолган (-л жарангли, -т жарангсиз) сўнгра, -и товуши тушиб қолган (а, я ёлма-ён қўлланмайди). Натикада, тугалит-туғат вужуғга келган. Ўзбек тили товушлар системасидаги фонетик ўзгаришлар буни тасдиқлайди. Кейинги (туғалла) сўзда -ла аффикси қўшилганлиги учун -л аффикси сақланиб қолган. Ҳозирги ўзбек адабий тилида битта сўзда -т аффикси -на (-н-а) аффиксига қўшилган ҳолда келиб, -дар аффиксига синоним бўлиб келади, ағнат// ағдар. Бу сўзларнинг тарихий кўриниши, аслида ағ-ин-а-т ва ағ-ин-а-т-дир бўлиб, кейинги ҳолат товуш тувишлари натижаида вужуғга келган. Ҳозирги тилимиз нунгаи назаридан аффиксларни -На-т ва -дар шақлида оламиз ва уларни ўзаро (худли шу сўзда) синоним деб қараймиз.

Юқоридаги сўзларнинг тарихий ҳолатини оғ-ла тарзида олиб, -на билан -да аффиксларини унинг вариантлари шифатида кўрсатиш ва -т ҳамда -р аффиксларини алоҳида аффикс деб изоҳлаш мумкин. Ёммо бу ишончли эмао. Чунки ағ сўзига -ли аффиксининг сўнгра, -а аффиксининг қўшилганлиги бу фикрни тасдиқламайди (ағ-ин-а-ағна).

-т аффикси. кўрсат сўзида -са аффикси билан қўшилиб, мураккаб аффикси ҳосил қилади, шу билан бирга, ўзининг ортгирма даража кўрсаткичи эканлигини сақлаб қолди. "Кўрсат" сўзидаги -сат аффиксини, ҳозирги кунда, яқкига ақратиш мумкин эмас. Чунки ўзбек тилида, кўрсат деган буйруқ майлидаги феъл йўқ (шарт майли, истак майли бор). Фақат кўрсат феъл бор, холос. -са аффиксининг бошқа аффикслар билан биригиб кетиб, мураккаб аффикс таркибига кириб кетганлиги тилишуносликда тасдиқланган!¹ Демак, -са-т аффикси ҳозирги кунда мураккаб аффиксдир. Бу аффикс, яқоридаги сўзга қўшилиб келганда, -ғиз (ғиз (-ғаз) аффиксига синоним бўлиб келади: кўрсат // кўрғаз кўрғиз) каля. Бошқа сўзларда бундай ҳолат учрамайди. Чунки -т аффикси фақат шу сўзидигина, -са аффикси билан қўшилиб, мураккаб аффикс ҳосил қила олади, холос.

(. Ковинов А.Н. Кўрсатилган асар, 196=б.

Ўзбек тилида, энг унумли орттирма даража ясовчи аффикслардан яна бири -тир аффиксидир. Бу аффиксининг келиб чиқиши ҳақида ҳар хил фикрлар мавжуд бўлиб¹, биз бу ҳақда тўхталиб ўтирмадик. -тир (-дир) аффикси, туб феълларга, айрим ҳолларда, ясама феълларга қўшилиб келиб, -гиз аффикси ва унинг фонетик вариантларига синоним бўлиб келади: тортир // тортиз, тўзатир // тузаткиз; айттир // айткиз; юбортир // юборгиз; яддири // ядгиз; юрдири // юргиз; янчтир // янчгиз; соттир // соткиз; сурткир // сурткиз; кўчиртир // кўчиргиз; ўчиртир // ўчиргиз; кийдири // кийгиз; буюздир // буюзгиз; тўйдир // тўйгиз; тештир // тешкиз кабилар. Ҳокоридаги сўзлардан тузаткиз // тузаттир, ўчиртир // ўчиргиз икки маънода қўлланылади: биринчи ҳолатда, тузат, ўчир маъноларига тенг келса, иккинчи ҳолатда "фалончига айт тузатсин, ўчирсин" маъносига (аффиксни ўчиртир); ўчиргиз - яъни ўчир демоқчи, "машинани, қани, тузаткиз" яъни тузат демоқчи.

"Машинани тузаткиз // тузаттир" яъни "унга айтиб тузатгиз, у тузатсин" демоқчи, "доскани ўчиртир" яъни ўқитувчи гуруҳ бошлиғига: "Айт, бирор бола доскани ўчирсин", "буёр" демоқчи.

Ўзбек тилида -тир ва -гиз аффиксларининг бундай ўриндош ҳолатда қўлланишини, улардаги синонимик муносабатни, шунингдек, -гиз (-киз) аффиксининг секин-аста истеъмолдан чиқа болаб, унинг ўрнини -тир (-дир) аффикси эгаллаётганигини, -гиз аффиксининг фонетик вариантлари ва унинг келиб чиқиши ҳақида ҳар хил фикрлар мавжудлигини академик Кононов кўрсатиб ўтган. Биз бу аффиксининг келиб чиқиши масаласида С. Броккелман фикрига қўшиламыз². -тир ва -гиз аффикслари ҳозирги кунда ҳам тилимизда ўриндош равишда, бири ўрнида иккинчиси ишлатилиб келимоқда. Масалан:

Қозоннинг занги чиқиб қорайган тўлага қатик ҳам ранг киргизолмади (А.Қаҳҳор, "Анор"); Шаҳарнинг катта -кичигида ўзига икломандлар орттирган (А.Қодирий, "Ўтган кунлар"); Вақтлар ўтиши билан шомол қумларни ҳайдаб ариқларни тўлғизди; ... 360 та ариқ қаздирди ("Совет Ўзбекистон" 1972 й); Мен бировнинг

1. Кононов А.Н. Кўрсатилган асар. 195-б.

2. Кононов А.Н. Кўрсатилган асар. 195-б.

дупликсини биринга кийгизмайман, Узим кийиб қўя қоламан ("Муштум"); - Бўлмаса, анани зардўзчи орани киргизамизми? - деди Парвардигоров (Мирмуҳсин); Бекликнинг тажрибакор эски мансабдери бўлгани учун мустасно тарзида Бурҳон мажлисга киргизилди (И. Шўрабоев); Бутун умри жаҳолатда ўтган Ҳадича буви аччиғида тақдир ағасига тил тегизиб юборганидан... (М. Исоиқлий); Бу бизнинг мактао. Яқинда битказдик (Ҳ.Назир) кабилар. Юқоридаги мисолларнинг кўпчилигида -тир аффикси ўрнида -ғиз, -ғиз аффикси ўрнида эса -тир (дир) ишлатиш мумкин.

Ҳозир ўзбек тилида -тир ва -ғиз аффикслари қисқарган шаклда ҳам учрайди: эмиз, томиз, ичир, чиқар, чиқаз каби.

Бу ҳолатда, -ғиз аффиксининг қисқарган кўриниши -тир аффиксига синоним бўлиб келади. Ўзбек орфографиясида, юқоридаги сўзларда -тир ва -ғиз аффиксларининг қисқарган ҳолати нормал ҳодиса сифатида қаралади. Уларнинг синонимик муносабати қуйидагича: эмиз// эmdir / эмиздир, томиз // томдир / томиздир, ичир // ичкиз, чиқар // чиқаз / чиқаздир.

- ғиз (-каз) аффиксининг тарихий варианты - қар ҳозирги кунда ҳам айрим сўзларда учрайди. Масалан, қутқар, битқар, етқар каби. Булардан қутқар ҳозир ҳам кенг истеъмолда бўлиб, қитқар ва етқар сўзлари тарихий асарларда кўлаб учрайди. Ҳар уччала сўзда ҳам тарихий вариант ўрнида, кейинги вариант (каз) ишлатилаверади (қутқаз, битказ, етказ). Тарихий - қар аффиксининг фонетик варианты - қар қисқарган ҳолда учрайди ва кейинги -каз (-қаз) аффиксининг қисқарган шаклига синоним бўлиб келади: чиқаз // чиқар. Демак, ўзбек тилида -тир аффикси, унинг вариантлари ва қисқарган шакли - ғиз аффикси, унинг ҳамма вариантлари ва қисқарган шакли билан синонимик муносабатда бўла олади: -тир аффиксининг қайси вариантыга -ғиз аффиксининг қайси варианты тўғри келиши фонетик ҳодисалар билан боғлиқ ҳодисадир. Бу аффикслар феълларга алмашинган ҳолда, алмашмаган ҳолда қайта (+такрорлай) қўшилдишлари ҳам мумкин. Бу вақтда ҳаракат, восита (бошқа субъект) ёрдамида амалга оширилади. Масалан, ёздиртир // ёздирғиз, олдиртир // олдирғиз кеткиздир// кеттирғиз, едиртирди, келтирғизди, тўлдиртирғизди, оилдиртирди// билдирғизди каби. Юқоридаги мисоллар кўрсатадики, -тир ва -ғиз аффикслари такрорий қўлланганда, аввало, 3 тага-

ча ишлатилиши мумкин бўлса, шу билан бирга, бундай ҳолатда ҳам улар ўзаро синонимик муносабатни сақлайди. -тир (-дир) аффикси от, сифат, сон, олмош ва равишларга қўшилмо келганда, тамомила бошқа маъно англатади, бошқа вазифани бажаради: сендир, удир, олмадир, кимдир, инженердир каби. Бу ҳолатда -тир аффикси -гиз аффиксига мутлақо синоним бўлиб келмайди.

-дир (-тир) аффиксининг келиш чикиши ҳам бошқача бўлиб турур сўзининг қисқариши билан боғлиқдир (А.Ғуломов).

Ҳозирги ўзбек адабий тилида -тир / унинг вариантлари ҳам) ва -гиз (унинг вариантлари ҳам) аффиксларининг биз кўриб ўтган сўзларда кенг қўлланиши ва ўзаро синоним бўлиб келиши "Ўзбек тилининг изоҳли луғатида" бу сўз формаларининг берилиши билан тасдиқланади. Шунингдек, ўзбек тилига оид дарсликларда, айрим қўлланмаларда ва даража категориясига бағишланган ишларда¹ ҳам қайд этиб ўтилган.

Ҳозирги ўзбек адабий тилидаги айрим даража формаларининг ўзаро синонимик муносабати феъл стилистикасига бағишланган махсус ишда² ҳам қайд этилган: битирди -битказди; Утиртирди -ўтказди; қизит - қизиттир, совут-совуттир, танит-таништир; тўзит-тўздир, тўлат-тўлдир; қизит -қизидир; юргизди - юрди; кўргиз -кўрсат қабилар. Бу китобда ҳар бир даража формасининг ўзига хос стилистик хусусиятлари ёритиб берилган.

Демак, феъл даража формаларининг ўзаро синоним бўлиб келиши шу феъл формаларининг стилистик жиҳатига, албатта таъсир кўрсатади ва нутқнинг ранг-баранглигини таъминлайди.

Ҳулмас, ҳозирги ўзбек адабий тилида асосан ўзлик даража кўрсаткичлари ва орттирма даража кўрсаткичлари синонимик муносабатда бўлади, холос. Феъллар мажҳул ва биргалик даражада бўлганида даража кўрсаткичлари ўзаро синоним бўлиб кела олмайди. Даража кўрсаткичлари ичида -тир ва -гиз аффикслари энг кўп миқдорда синонимик муносабатга киришади. Энг турғун синонимик қатор ҳосил қилувчи даража билдирувчи аффикслар сифатида -тир ва -гиз аффиксал синонимик қаторини келтириш мумкин.

1. Қаранг: Маҳматқулов С. Пробудительный залог в современном узбекском языке. АКД. Т., 1980 г.

2. Содиқова М. Феъл стилистикаси. Тошкент: Фан, 1975 й, 40-44=бетлар.

Бу иккала аффикс ва уларнинг вариантлари синоним бўлиб келар экан, -тиз аффиксининг ишлатилиш даражаси чекланиб бораётганлиги кузатилади. -тир аффикси эса ҳам жонли сўзлашувда ҳам кياتбий услубда кенг қўлланаётганлиги билан характерлидир.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида келдилар ва келишди каби қўлланмишларда гуё -ш /-иш/ аффиксига -лар аффикси синоним бўлиб келади. Бу ҳолат адабий тилда кенг учрайди. Бирок, маълумки, шу сўздаги -ш (-иш) аффикси Фарғона шевасида ҳурматни, адабий тилда биргалик даражани ифодаловчи сифатида баҳоланади. -лар аффиксининг биргалик даражани ифодалаш эса тилшуносликда қайд этилмаган ва ўрганилган ҳам эмас. Агар келишди, туришди сўзларидаги -ш(-иш) аффиксини (у ҳаракатнинг - бир томонга йўналган ҳаракатнинг кўпчилик томонидан, бир неча субъект томонидан биргаликда бажарилганини ифодалайди) биргалик даража кўрсаткичи деб баҳоландиган бўлсак, унда ўз-ўзидан келдилар ва турдилар сўзларидаги -лар аффиксини ҳам биргалик даража кўрсаткичи сифатида баҳолаш керак / отлардаги -лар аффикси бошқарса/. -ш (-иш) аффикси бу мисолларда биргалик даражани ифодалаётгани йўқ, худди -лар аффикси каби сўз ўзгартувчи сифатида (А.Ғуломов) мослаш вазифасини (эга кесим мослашуви) бажаряпти, биргалик даража одатда чопишишди, кўлишишди типидagi сўзлардаги кейинги -ш (иш) орқали ифодаланади, холос деб қарайдиган булсак, унда -лар ва -ш (иш) аффикслари икки маъносига кўра синоним бўлиб келади: а/ феълларга қўшилиб келганда ҳурмат маъносини ифодалаган ҳолда: келишди // келдилар; б/ ҳар иккаласи субъектнинг кўпчилигини ифодалайди ва эга-кесимнинг сондаги мослигини таъминлайди. Улар бу ўринда сўз ўзгартувчи сифатида синоним бўлиб келади. Бизнингча, мана шу кейинги ҳолатларда -лар ва -ш (-иш) аффиксларини сўз ўзгартувчи ва ҳурматни ифодаловчи формалар сифатида баҳолаган маъқул. -ш (-иш), -лар аффикси ҳам даража кўрсаткичи бўлолмайди. -ш (иш) аффиксининг бир ҳолатда такрорий ҳолда қўлланмай туриб биргалик даражани ифодалаш ва иккинчи бир ҳолатда такрорий қўлланган ҳолда /чопишишди типида / биргалик даражани ифодалаш алоҳида текширишни талаб қилади ва бу нарса улар қўшилиб келаётган феълнинг семантик тузилиши билан боғлиқдир: қўллаш, ёрдамлаш, сўраш /сўрашиш/, кўриш /кўришиш/ каби.

Биргалик даража формаси -ш (ш) аффиксининг такрор ҳолда ёки шу аффиксининг ўзини ўз семантик структурасига боғлиқ ҳолда бир марта қўллаш орқалигина ҳосил қилинганлиги учун, бу ўринда аффикслар синонимияси ҳақида фикр ېритиб бўлмайди.

Учинчи бўлим

СИФАТДОШ ЯСОВЧИ АФФИКСЛАР СИНОНИМИ

Ўзбек тилида сифатдошлар асосан -ған, -ётган, -диган, -(а)р, -жақ /-жақ, -дини/ -ини-ди/, туси /-туса, -қуса.../ -аси, и/г/, -ли, -ма, -ча/р, -чи, ис аффикслари ёрдамда ясаллади. Булардан танқари, -и/у/ в- -чи, -а-гон аффикслари воситасида ҳам сифатдошлар ясаллади.

Аmmo, ҳозирги ўзбек тилида, сифатдош ясовчи аффикслар воситасида ясалган айрим сифатдошлар рамомила от туркумига, айримлари эса, сифат туркумига ўтди кетди. Шунингдек, иқоридagi аффиксларнинг бир қисми /-с, -иш, -иш, -ли, -миш кабилар/ жуда кам сўзларлагина сақланиб қолган. Ана шу ҳолатга эсослаган ҳолда, профессор А. Ҳожиёв ҳозирги ўзбек адабий тилида сифатдош ясовчи асосий аффикс сифатида -ган аффиксини кўрсатиш кераклигини таъкидлайди. Бироқ бундай дейишга ҳали эрта. Чунки биз иқоридa санаб ўтган аффикслар, ҳар ҳолда, ўзбек тилида сифатдош формаларини ҳосил қилишда илтироқ этмокда.

Сифатдош ясовчи -а-гон аффикси -/оу аффикси бир бўринчи феълларга равишдош ясовчи -а аффикси орқали қўшилади/ воситасида ясалган ҳамма сўзларни сифат деб қарашимиз мўкин. Шунинг учун бу формани "сифатлар" баҳасида қараб ўтган эдик. Шунга қарамай, ҳозирги ўзбек адабий тилида -а-гон аффиксининг кўп ҳолларда -он-гич аффикси билан синонимик муносабат ҳосил қилишнинг ҳам айтиш керак: кулагон - кулонгич. "Ўзбек тилининг изоҳли луғатида" кулонгич сўзи кулагон сўзининг синоним сифатида берилса, кулагон сўзи "жуда кўп қуладиган деб изоҳланади. Демак, аслида -а-он аффикси ҳам, -онгич ҳам - диган аффиксига синоним бўлиб келади. Яъни у ҳам сифатдош ясовчи бўлган: чонагон - чононгич, сузагон- сузонгич (- кўп сузадиган) каби. Сифатдош ясовчи аффиксларнинг маъно муносабатлари сифатдошнинг гашида қандай вазифада келганлиги билан чамбарчас боғлиқдир. Маълумки, сифатдошлар ўрни

1. Ҳожиёв А. Феъл. Тошкент, "Фан", 1973 й.

билан эга, кесим, тўлдирувчи, аниқловчи ва ҳол вазифасида кела олинган мумкин¹. Аффиксларнинг синонимик муносабатини белгилашда, сифатдошнинг аниқловчи вазифасидаги ҳолатини асос қилиб олдик.

Энг унумли, сифатдош ясовчи -ган аффикси, алоҳида ҳолда -миш аффиксига синоним бўлиб кела олади: бўлмиш// бўлган, утмиш// утган.

Кечаси бўлмиш воқеа ҳаммани ҳайратда қолдирган, ҳатто Қутидорнинг ўзи ҳам ҳайратда ("Утган қунлар"). - Бўлган воқеанинг ҳаммасини айтдингми? (Ойдин, ҳикоялар). - Ҳа, Индаманими? Улмиш одамнинг қияниман ("Утган қунлар").

Ҳозирги ўзбек тилида -миш формаси бу маънода умуман шилатилмайдди. Бу ҳодиса²- ган аффиксининг фаоллашганлиги билан боғлиқдир.

Сифатдош ясовчи -миш+ли аффикси ҳам -ган аффикси билан синонимик муносабатда бўлган. Бу аффиксларнинг ўзаро синонимик муносабати ҳали ҳам сақланган. Буни ўқимишли бола // ўқиган бола каби мисолларда кўриш мумкин. Ўқимишли, чиройли йигит. Замонали кўёвингиз ўқиган, ақлли, келишган йигит (Ш.Қодиров).

Абдуваҳоб аканинг ўқимишли, эъли одам эканини дарҳол сезган эди ("Тунги чақмоқлар", Мирмуҳсин). ... ўқимишли бўлса, жуда яхши, оизнинг ўғил ҳам ўқимишли, у ҳам ўқиган, келишган йигит.

Академик Конодов -миш аффиксини эмиш тўлиқсиз феъли билан боғлайди. Бизнингча, сифатдош ясовчи -миш аффиксининг эмиш сўзи билан алоқаси йўқ. Солиштиринг : борармиш /борар эмиш/. Бу ерда -миш эмишнинг қисқармаганидир. "Эмишнинг олақарга" тарзидаги мисолларда қўлланган -мишнинг эмишга алоқаси йўқ. Демак, ўзбек тилида сифатдош ясовчи -ган аффикси кўп дарсликларда сифатдош ясовчи сифатида кўрсатилмаган -миш+ли аффикси билан синонимик муносабатда бўлади. Чунки ҳар икки аффикс ҳам предметда, ҳаракат натижасида ҳосил бўлган белгини билдиради.

- ган аффикси билан -миш+ли аффикслари ўзаро синоним бўлиб келар экан, шу нарсага алоҳида таъкидлаш керакки, ёқорида айтганимиздек, -миш аффиксининг келтирилган мисоллардаги каби ҳолатларда қўлланиши ҳозирги ўзбек адабий тили учун характерли

1. Кононов А.И. Кўрсатилган асар. 238-б.

эмас. Бу форма архаиклашган. Шунга кўра, -ган ва -миш аффиксларининг синонимик муносабати диахрон жиҳатдагина тан олингани маъқул. Аммо -ган ва -миш аффиксларининг синонимик муносабати синхрон жиҳатдан ҳам тан олинади. Чунки -миш аффиксларининг қўлланиши ҳозирги кун учун ҳам нормадир.

-ган ва -миш аффикслари синоним бўлиб келар экан, -миш аффикси жонли сўзлашув услубига ҳосланганлиги, шахснинг маданий жиҳатини ифодаманг оттенкасига ҳам эга эканлиги /айниқса, ўқимишли сўзида / билан фарқланиб туради.

-ган аффикси айрим сўзлардагина -ма аффикси билан синонимик муносабатда бўлади: қирчиллама // қирчиллаган, дангиллама // дангиллаган, турлаган // турлама каби. Мисоллар:

Қирчиллама йигитлар омборнинг тарозисига посонги бўлиб утиришибдими?.. ("Қора кўзлар");

Бу дангиллама уйни ва айвонни Исмабобо қурдирган эди ("Қора кўзлар"). Деҳқонбой ота каттагон турлама қовун тумшугидаги ириган ерини ўткир пичоғи билан ўйиб ташлаб, карч қилиб сўйди.

Ўқоридаги мисолларда -ма аффиксига -ган аффикси бемалол синоним бўлиб келади. Аммо ҳозирги кунда, тилимизда -ма аффикси воситасида ясалган бундай сўзлар, шунингдек, қайнатма, сайратма, сўзлари сифат туркумида келтирилади. Чунки бу сўзлар предметнинг доимий белгисини ифодаловчи сўзга айланиб қолган. Агар бу нуқтага назардан қарайдиган бўлсак, -ган аффикси билан -ма аффикси тўб маънодаги синонимлар эмас. Қарсиллама, ялтиллама сўзларидаги -ма аффикси ҳам шундай.

-Ган аффиксининг -ик, -ик аффикслари билан синонимик муносабати ҳам ўқоридаги каби хусусиятга эгадир. Чунки кесик, ўсиқ сўзлари ҳам ҳозирги тилимизда предметнинг доимий белгисини англатадиган бўлиб қолган. Шунга қарамасдан, -ик, -ик аффикслари англатган маъно -ган аффикси англатган маънога тенг келиши ҳам мумкин. Мисол: Турдаги кичкина эшик очилиб, ичкаридан тула келиди, ўсиқ қошли, оғир қарагувчи кўзли киши кўринди ("Ўтган кунлар"). 2. Кесик чилвир тугунг билан Турданинг кўлида қолди ("Қора кўзлар").

-Ган аффикси айрим ҳолларда -с ва -гур аффиксларига ҳам синоним бўлиб келиши мумкин. Бўлмагур, бўлмаган гап, арзимас // арзимеган каби. Мисоллар: 1. Оғир дақиқаларда арзимас гап-

1. Кононов А.Н. Кўрсатилган асар. 272=6.

ки кўнгишга олиш эъзанинг каби олий жаноблар иши бўлур, деб
кин ўиласян ("Мехробдан чайн") 2. Шу арэзмаган гашик ҳалиям
кўтариб эрибсаями?

Кейинги пайтларда -ғур ва -с аффиксларининг ўрнида (шояр-
даги с'элларда) -ган аффикси қўлланмоқда, -ган аффиксининг -
-ғур, -с аффиксларининг бундай маъно эҳқатдан муносабати фа-
қат бўлишиэ формадаги феъллардагина учрайди, холос. -ган аф-
фикси -ди аффикси билан биргаликда келиб -диган (фақат I та
сўзла) -ли ва -си аффикслари билан синонимик муносабат ҳосил
қилади, булалл бола // бўладиган бола; булася иш// бўладиган
иш каби. Булалл бола... маълум; булася бола.. маълум (мақол).
-диган аффикси ўзбек тилида асосан -у (в) -чи аффиксига си-
нонимли бўлиб келади. Ҳар иккала аффикс қам мураккаб ҳолда иш-
латилади ва бири ўрнида иккинчиси бемаълал қўлланаверлади: бор-
увчилар // борадиганлар, аталувчи /// аталадиган , кўрувчи//
кўрадиган, чиқарувчи// чиқарадиган, яшовчи // яшайдиган каби.
Мисоллар. Бу мақаллада яшовчи дўкондорлар бўлса гуё қар ва со-
қонга ўхшардилар. ("Қора кўзлар"); ўз гаветасида оилавий ўқиш-
лар учун бемаза ҳикоялар босиб чиқарадиган ношир ўрнидан тўриб
келди ("Қўрқинчи Тохрон") ; Унинг эғнида сардорий деб аталади-
ган қора камзул, бошида "Қўлохи Низомий" деб аталувчи қора на-
каш қўлоқ бор эди ("Қўрқинчи Тохрон"). Қани энди унинг оқу
зорига қўлоқ осгувчи бирон дўст, бирон ҳамшарқ бўлса-э...
Яъни ер остида ялон қимирласа сезалган ва қайси уйда қандай
қозон қайнаётганини мўридан чиққан тутунданок билиб олувчи
қийдир, мўғомбир Асад қорн("Обид к.")ғузанинг томирини кўрадиган
доктор ҳам булар экан-да (Оибек).

Кўридаги мисолларнинг ҳаммасида -а-ди-ган -(у) в-чи аффикс-
лари қўрилиб келган сўзларнинг ҳаммаси ҳам аниқловчи вазифасида
келган. Ҳамма мисолларда биринчи аффикс ўрнида, иккинчи аффикс-
ни қўллаш мумкин; -у-в-чи аффикси бу ўрнида сифатлош ясапти.
Бу аффикс воситасида ясалган сифатловчиларнинг жуда кунчилиги,
хазирги ўзбек тилида, тўла отга айлиниб кетган: ўкувчи бола,
ёзувчи бола, борувчи, айтувчи одам кабиларда сифатлов бўлиб
келса, ёзувчи , ўкувчи, уқитувчи каби ҳолатда от бўлиб келган.
-(у) в-чи аффикси таркибидаги "у" товуши аслида "а" бўлиб,
равншлов қўшимчасидир. Феъл ўзакларига, аввало "а" /равншлов

ясовчи/ ясовчиси қўшилган сўмга эса, -в-чи аффикслари қўшилган. Натижада "а" товуши "у"га айланган. Бу "а" товуши - диган, -ган аффиксларини қўшганимизда яна тикланади. Ҳозирги сўзларда "в" аффиксининг таъсирида "а" товушининг "у" товушига айланганлиги ҳам бунга тасдиқлайди. Демак, -диган, -ган ва -в-чи аффикслари феъл узакларига равишдош ясовчи -а аффиксидан сўнг қўшилади. Ўзбек тилидаги ҳозирги -(у) вчи аффикси аслида -(а) в-чи ёки -(о) в-чи дир: кўрадиган -кўра -в-чи кўрувчи типда. Ҳозирги ўзбек тилида -вчи (увчи) ва -диган аффикслари сифатдош ясовчи аффикслар сифатида синоним бўлиб келар экан, белгивчи ифодалаш -вчи (-увчи) аффикси⁴ кучлидир. Шу билан бирга, аталдиган, кўрадиган, бажарадиган типдаги сифатдош формаларида келаси замонни ифодалашга мойиллик ҳам сезилади. Ана шу фарқларга қарамай, кўрувчи, бажарувчи, аталувчи сўзлари таркибидати - вчи (-увчи) аффикси билан кўрадиган, бажарадиган, аталдиган сўзларидаги -диган аффикси улар қўшилиб келган сифатдошлар галда аниқловчи вазифасида келганда, ўзaro синоним бўлиб келади. Бу аффиксал синонимик қатор сифатдошлар доирасида энг турғун ва кенг қўлланувчи синонимик қатордир.

Тарихий асарларда учрайдиган -ғувчи (-ғувчи) формасида ҳам шундай таркибий қисмларга ажралдиғани, -ғу-в-си каби. Айрим сўзларда бу аффикс ажралмайдиган ҳолга келиб қолган. Масалан, келгувчи, бўлгувчи, каби.

Сифатдош ясовчи - диган ва-ғувси (ғувси -ғуви, -ғуви) аффикслари айрим ҳолларда -жак аффикси билан синонимик муносабат ҳосил қилади. - Ҳозир, Гулнор учун, қаршиси 3 турган йигит асронга чанг солабилажак // сола билдирган бир қудрат ва жасоратга эга кўринади (Ойбек), Булғувси // бўлажак мутахассислар билан суҳбат ўтказайлик. Келажакда // келгувсида бу койлар, куда ажойиб койлар бўлиб қолади каби. - жак, -ғувси, - диган аффиксларининг бундай синонимик муносабати улар қўшилган сўзлар аниқловчи ёки ҳол вазифасида келганда содир бўлади. Бoshқа ўринларда улар ўртасидаги синонимик муносабат йўқолади. Шунингдек, иқоридаги сўзлар алоҳида олинганда ҳам бир-бирига синоним бўлиб келолмайди. Демак, сифатдош ясовчи аффиксларининг ўзaro синонимик муносабатини синтактик синонимияда алоҳида яна қайд қилиш керак. Сифатдош ясовчи -р-ли аффикси айрим ўринлардагина -ян ва -диган

аффиксларга билади синонимик муносабат ҳосил қилади: оқар сув// оқин сув, тошар сув, // тошқин сув, очиқарли // очиқадиған жой каби. Масалан. Давлат тўғрисида бўлса, очиқарли ерда эмассиз /"ўтган кунлар"/ Оқин суунинг аҳамияти жуда катта. Бу ер очиқадиған жой эмас, бу ерда ҳамма нарса бор. Аммо кўридаги миқолларда келтирилган оқин, тошқин сўзлари, ҳозирги кунда сифат ёки от туркумига ўтиб кетган. (тошқин сув; тошқин ёмон бўли).

Демак, -р-ли -диған, -ин аффиксларининг ўзаро синонимлик муносабати ҳозирги ўзбек адабий тили учун характерли хусусият ҳисобланмайди.

Қуллас, ҳозирги ўзбек адабий тилида сифатдош ясовчи айрим аффикслар чекланган сўзлар доирасида бўлса-да, ўзаро синонимик муносабатда бўладилар. Айрим адабиётларда ҳам бу ҳолат маълум даражада қайд этиб ўтилган. Жумладан, М.Содиқованинг "Феъл стилистикаси" (Т. Фан, 1975) китобида -жак /ажак/ аффиксга -гу-си аффикси синоним сифатида келтирилади. (52-бет);

-май ва-масдан қўшма аффикслари ҳақида ҳам фикр мавжуд: -мас-й бўлишсизлик қўшимчаси /купрок жонли нутқда/ -масдан қўшма аффикси билан вазифадошлар: қўрмай -қўрмамасдан (53-бет). Бироқ буни таъкидлаш лозимки, сифатдош ясовчи айрим аффиксларнинг синонимик муносабати ниҳоятда чекланган ва айрим ҳолларда ҳатто, бу муносабат йўқолиб борапти. Чунки айрим аффикслар -ган ёки -диған аффиксларининг фаоллашгани таъсирида пассивлашиб қоляпти ёки айрим шевалардагина ўз фаоллигини сақлаб қоляпти: -ажак аффикси Хоразм шевалари учун ўз фаоллигини йўқотмаган, адабий тилда ёзма, поэтик нутқда учрайди; -миш, -мишли, -гу-си каби аффикслар ҳам, секин-аста қўлланиш хилатдан оустлашиб бормоқда, -гур типидagi аффикслар эса фақат айрим сўзлар доира-сидагина сақланиб қолган: бўлмагур каби.

Тўртинчи бўлим

РАВИШДОШ ЯСОВЧИ АФФИКСЛАР СИНОНИМИЯСИ

Равишдошлар ўзбек тилида асосан, -а, -ий, -б (иб) -гани (-қани, гали, кани, -гач, гунча) кунча, - кунча) - масдан аффикслари ёсиятаюлда ясалди. -а аффикси ўзбек тилида асосан таъдорланган ҳолда қўлланади ва ҳаракатнинг узок давом этганини, қайтарилишини кўрсатади. Бу аффиксининг ўзига хос хусу-

сияти шундаки, у фақат равишдошнинг бўлиши формасини аслайди.

-а аффикси билан тугаган ҳамма равишдошлар бўлиши ҳолат-
дадир. Бўлишсиз форма ҳосил қилиш учун -й аффикси хизмат қи-
лади. Шунингдек, унли билан тугаган феъл ўзақларига ҳам асосан,
-й қўшилиб қолади: ўқий оошлади, айтмай кетди, индамай кетиб
қолди каби.

-с (-иб) аффикси ҳам асосан, бўлиши равишдошлар аслайди. Бу
аффикс билан тугаган равишдошларнинг ҳаммаси ҳам бўлиши ҳолат-
дадир. Демак, -а, -б (-иб) аффикслари ўзбек тилида бўлишсиз
формадан кейин қўшила олмайди. -с (-ис) аффикси унли билан туга-
ган ўзақларга -с шаклида, ундosh билан тугаган ўзақларга -ис
шаклида қўшилиб қолади. -а аффикси билан -о (иб) аффикслаган
нинг бундгй хусусияти уларнинг ўзаро синонимик муносабатда бўли-
шига имкон беради. Масалан, кула=кула гапирди // кулиб=кулиб
гапирди. Лекин ҳаммадан бурун раиснинг ўзи қота=қота кулар эди.
(Ойбек). Тутун буралиб=буралиб, осмонга кутарила бошлади (А.
Қаҳҳор); Уктам кулиб=кулиб қаради (Ойбек), ...Сархушлардай
чайқалиб-чайқалиб арча дарахти олдига борди (С.Айний). ... Маст-
ларча чайқала-чайқала қадам босарди (С.Айний). Демак, -а аффикс
билан -б (иб) аффикси фақат такрорланган ҳолдагина бир-бирига
синоним бўлиб келиши мумкин. -а аффикси асосан такрорланган
ҳолда қўлланиб, такрорланмаган ҳолда жуда кам учрайди. -иб
(-иб) аффикси эса, такрорланган ҳолда ҳам, такрорланмаган ҳол-
да ҳам барабар ишлатилаверади. -б (иб) такрорланган ҳолда иш-
латилганда -а аффиксининг такрорланган ҳолдаги ҳолати билам си-
нонимик муносабат ҳосил қилади. Бу аффикслар синоним бўлиб келар
экан, -а аффикси воситасида ҳосил қилинган равишдошда ҳаракат
ҳолатида давомлилик оттенкаси кучлироқ бўлади. Қийёсанг: чайқа-
ла- чайқала қадам босди; чайқалиб-чайқалиб қадам босди. Шунингдек,
-б (-иб) воситасида ҳосил қилинган равишдошда чайқалмоқ ҳаракати
аниқ бажарилганлиги сезилиб туради, у ҳаракат ҳолатичи аниқ
билдиради. Ҳар иккала аффикс ҳам такрорланмаган ҳолда қўллани-
ганда синоним бўлолмайди. -а аффикс такрорланмаган ҳолда қўл-
ланганда -иб -оқ аффикси аниқлашчи маънони аниқлатади ёки син-
тактик ҳолатда ифодаланган қала солиб, бора солиб маъноларини
аниқлатади. Мисоллар. Аҳмад кела йиғга киришди; Карима бора маъи
сўрашти; Салима уйга кира қайтиб чиқди; Аҳмад келибди // кела

солиб ниға киришди; Карима борибоқ // бора солиб, мела сурапти; Салима уйга кирябоқ // кира солиб, қайтиб чиқди. Демак, -а аффиксининг якка ҳолда қўлланганда англатган маъноси -иб-оқ аффикс маъносига ва -а +солиб англатган маънога тенг келади. -а аффикс бошқа ҳолатда ҳам якка қўлланиши мумкин. Аммо, бу ўринда, у қўшма феълларнинг етакчи элементи таркибда бўлади: бора қолди, кета берди (кетаверди), чопа божлади ва ҳоказо. Хулоса қилиб айтганда, такрорланган -а // такрорланган -б (иб), такрорланмаган -а (биринчи, содда феълдаги кўрикши) // -иб-оқ схемаси ҳосил бўлади.

-б (-иб) аффикс такрорланган ҳолда қўлланганда -й аффиксининг такрорланган ҳолда қўлланишига синоним бўлиб келади. Чунки -й аффикс айбан -а аффиксининг ўрнида унлига тутаган ўзакларга қўшилиб келади ва такрорланган ва такрорланмаган ҳолатда қўллана олади. Демак, -й аффикс унлига тутаган ўзакларга қўшилиб такрорланган ҳолда қўлланганда -б (-иб) аффиксининг (асосан -б) такрорланган ҳолда қўлланганига синоним бўлиб келади: Салима уқий-уқий чарчади // Карима уқиб-уқиб чарчади; Сурай-сурай, ҳовлингизга зўрга етиб келди // Сураб-сураб ҳовлингизга зўрга етиб келди; Механик ҳам уйнай-уннай тузатолмади // Механик ҳам уннаб-уннаб тузатолмади каби.

-с (иб) ва -й аффиксининг синонимлик муносабатида ҳам, улар воситасида ҳосил қилинган равишдошларнинг фарқи -а аффикс билан -б (-иб) аффикс уртасидаги фарққа ўхшайди.

Бошқа ҳолатларда -й аффикс -б аффиксига синоним бўла олмайди; -й аффикс бўлиши ҳолатда, -а аффиксининг такрорланмаган ҳолда -иб-оқ аффикс маъносида қўллангани каби қўллана олмайди. Бу аффикс бўлиши ҳолатда ё такрорланган ҳолда қўлланади ёки қўшма феълларнинг етакчи элементи таркибда келиб, етакчи феълни кўмакчи феъл билан боғлайди (-а аффиксда ҳам бундай хусусият борлигини кўрган эдик).

-й аффикс фақат унлилардан сўнг қўшма олганлиги учун бўлиши маълумки ифодаловчи -ма аффиксидан кейин ҳам қўшилиб кела олади. Агар -й аффиксининг шу хусусияти ҳисобга олинмаса -а аффикс билан бу аффиксининг бошқа ҳеч қандай фарқи йўқ деса бўлади.

-й аффиксининг бу хусусияти унинг -с -дан аффикс билан синонимлик муносабат ҳосил қилишига имкон беради. Уқимай // Уқимасдан, инда-ма-й // инда-ма-с-дан, айтмай // айтмасдан каби. -о аффикс

аслида, гумон маъносини англатиб, келаси замон гумон феъли кўрсаткичи -р (-ар) нинг бўлишсизлиқни ифодаловчи -ма аффиксидан кейин қўшилган кўринишидир (борар-бормар бормаз) бормас каби). Шунга кўра, ҳозирги ўзбек адабий тили курси дарсликларида кўрсатилган, равишдош ясовчи -масдан аффикси тарқобидан, бўлишсизлиқни ифодаловчи -ма аффиксини чиқариш керак. Чунки -ма аффикси нинг равишдош ясашга ҳеч қандай алоқаси йўқ. Фақат равишдош ясовчилар феълнинг бўлиши ва бўлишсиз формаларидан равишдошлар ясаш хусусиятига эгадирлар, холос.

Феълларда бўлишсизлиқни ифодаловчи форма "м" + "а" товушларидан иборат бўлганлиги учун, бу формадан сўнг -а ва -б (-иб) қўшила олмайди.

Охириги товуш "а" унлиси бўлганлиги учун -а қўшила олмайди. Олдинги товуш м товуши бўлганлиги учун -б, қўшила олмайди. Шунинг учун ҳам -ма аффиксларидан кейин -й эа -с-дан аффикслари қўшилиб келиб равишдош ясайди. Бу ўринда -с ва -дан аффикслари ҳақиқий ўз маъноларида бўлмасдан, иккаласининг маъноси бир-бири билан мутлақо қўшилиб кетиб, бутунлай бошқача маъно-равишдош ясовчи -й аффикси маъносини англатади. Бундай ҳолат мураккабланган аффиксларнинг ҳаммасида ҳам учрайди¹. Демак, -й аффикси бўлишсиз феъллардан равишдош ясаганида бўлишсиз феъллардан равишдош ясовчи -с-дан аффикси билан синонимик муносабат ҳосил қилади: Олисда ут ёнишга қарамай, шаҳарлар вайрон бўлишга қарамай... баҳор одамлар кўнглига алақандай илиқлик олиб кирарди (Ойдин); Абдуганибой, омборда қулаб кетган қошлар остида қолиб ўласи бўлганида бу докторхонага бормаи, симга кетга²эди (А. Қаҳҳор); Афанди овқат егани қўймасдан, устама-уст савол бера бошлади (Аф. латиқалари); У шонилмасдан, қулай пайтни кутди (Эртақ).

Бўлишсиз формадаги феълларга тусловчи қўшимчалар қўшилганда ва феъл тусланганда равишдош ясовчи -б аффикси тикланиши мумкин: борибман - бормабсан, борибсан-бормабсан, борибди - бормабди каби. Бошқа ҳолатларда -б аффикси -ма аффиксидан кейин қўшила олмайди.

Ўқорида биз кўриб ўтган аффикслардан -б (-иб) такрорланмаган ҳолда қўлланганда (яъни контактда), алоҳида маъно касб этади. Бу маъно, ўзбек тилида, -ди-да аффиксларининг биргаликда англатган маъносини беради (-ди-ўтган замон кўрсаткичи, -да - кучайтирув, таъкид юклемаси): Таҳсилдини чала қолдириб, мадрасадан

1. Бердьяев А. Номз. диссерт. автореферати. Т. 1970 й.

чиқди (Ойбек). "Куча боғи" унинг овозига қовушди-да, ажойиб бир қувноқлик, жозибали бир жўшқинлик билан теварак-атрофда, узоқ-узоқларда, кенг фазоларда янгради (М.Исмоиллий); Қўйлакчан энга чопонини ёпинди-да, ўридан турди (А. Қолирий); Қозининг хотини Улиб, у Ёлғиз қолди (Аф. лат); Анвар уйдан чиқиб, тўғри сарой томонга қараб кетди (А.Қолирий).

Бу мисоллар -б (-иб) аффиксининг -ди-да аффиксига маъно жиҳатдан тенг келишини кўрсатса ҳам, уларни синоним сифатида қараб бўлмайди. Чунки уларнинг маъно жиҳатдан тенг келиб қолиши учун, албатта, маълум синтактик конструкция талаб қилинади. Маъно жиҳатдан тенг келишини таъминловчи махсус синтактик конструкция бўлгандагина уларнинг синонимик муносабати ҳақида гапирishi мумкин. Шунга кўра, бу ҳолатни синтактик синонимия баҳсида алоҳида ҳодиса сифатида текшириш керак. Шу нуқтаи назаридан қараганда, ҳозирги ўзбек адабий тилида синоним аффикслар сифатида қаралаётган қаратғич ва чиқиш келишкларни қўшимчаларини ҳам аслида синтактик синонимия баҳсида текширган маъқул. Чунки улар, одатда, талабаларнинг оири - талабалардан бири типидаги, таркибида бири сўзи иштирок этган конструкциядагина ўзаро синоним бўлиб келиши мумкин. Демак, бу ўринда аффикслар эмас, конструкциялар ўзаро синоним бўлиб келган.

Равишдош ясовчи -гани/- кали, -қани, -кани.../ унлига ва ундошга тутаган бўлиши ва бўлишсиз феъллардан равишдошлар ясайди: ўқигани, езгани /ўқимагани, ёзмагани каби.

-гани аффиксининг келиб чиқиши ҳақида ҳар хил фикрлар мавжудлигини¹ ҳисобга олиб, бу ҳақда тўхталиб ўтирмадик. Аммо биз, ҳар ҳолда бу аффиксининг жўналиш келишиги формаси - га билан алоқаси бор деб ҳисоблаймиз. (-га -н-и тилида). Буни, -гани аффиксининг ўзбек тилида -и (ш)- га аффиксига синоним бўлиб келиши (маъно жиҳатдан тенглиги) ҳам тасдиқлайди.

Шунингдек, айрим ҳолларда -ш (-иш) аффиксларидан кейин қўшилган -и аффикси ҳам -гани таркибидаги "и" товушининг аслида эгалик аффикси эканлигини кўрсатади. Масалан:

Мен уларга қўлимдан келишгча яхшилик қилдим (Т. ҳақ);
Отабек дўқондорнинг кўрсатишича Қутидорнинг ташқарисига кирди

1. Рамстедт Г.И. "Кўрсатилган асар" 87-88-б.

Қўрғон бегининг кўрсатишича кимга уч танга пул, кимга адрас чопон улашила бошланди (А.Қодирий).

Юқоридаги мисолларда -иш -и аффикси ўрнида бемалол -гани формасини ишлатиш мумкин; Ҳожи Ёқуббой у уйлаганича бировнинг мулкисини босиб оладиган қора тарафли одам эмас; (С.А.) Отабек шу кетганича, Тошкентда анча туриб қолди. (А.Қ.) Салом уларга қўлидан келганича ёрдам берди.

-ш (-иш) аффиксининг келишик қўшимчалари билан бирга келиб, гапда ҳар хил вазифаларда қўлланиши ҳозирги ўзбек тилида кўп-лаб учрайди. -ш (-иш) аффикси жуналиш келишиги қўшимчаси билан келганда, асосан, мақсад ҳоли вазифасида келади. Бу ҳолат ҳам -ш (-иш)-га аффиксининг маъно жиҳатдан -гани аффиксига тенг эканлигини тасдиқлайди:

Уни кўргани тез-тез келиб турман (Ойбек). Мен бу ерга ўқинга келганман. Мен сен билан муштлашгани келганим йўқ // Мен сен билан муштлашишга келганим йўқ; Куришга кетди // кўргани кетди; ўқишга /ўқигани, ёзишга // ёзгани, туришга // тургани каби.

Демак, равишдош ясовчи -гани аффикси, ўзбек тилида, -иш аффиксининг жуналиш келишиги қўшимчаси билан қўшилиб келиб, ҳол вазифасида келган равишдош ясаган ҳолатига синоним бўлиб келади, -гани аффикси -ча аффикси билан бирга қўлланиб, равишдош ясайди: келганича, кўрсатганича, чиққанича, кетганича, булганича каби.

-гани аффикси -ча аффикси билан бирга келганда, -и (ш) аффикси -и-(эгаллик) аффикси -ча аффиксига синоним бўлиб келади (-ганича // -ишимча/. Мисол учун, қўлимдан келишича // келганича ёрдам берман. Равишдош ясовчи кейинги форма жуда кўп адабиётларда² кўрсатилмаса ҳам, айрим адабиётларда³ бу -(и) ш-и-ча) аффиксининг равишдош ясай олиши қайд қилинади. Худоса қилиб айтганда, -гани аффикси (унинг вариантлари ҳам) ўзбек тилида -ш (-иш - -га аффиксига, -га ни-ча аффикси эса, -ш (иш) -и -ча аффиксларига бемалол синоним бўлиб келади. Улар ўрта-сидаги синонимик муносабат, улар қўшилиб келган равишдошларнинг

1. Мелиев К. Ҳозирги туркий тилда ҳаракат номлари. Тошкент: Фан"; 1969, 30-38 -бетлар.

2. Дарсликлар кўзда тутилади.

3. Мелиев К. Кўрсатилган асар, 20-бет.

гапда қандай вазифада келганлиги билан боғлиқдир.

Равишдош ясовчи – гунча аффиксининг келиб чиқиши ҳам аслида –га –н–и–ча бўлиб, товуш тушиши натижасида (эгаллик аффикси тушиб қолган), – ганча, сўнг эса –гунча ҳолатига келган. У то ўлгуяча сарбозликда қолишга мажбур. (С. Айний). –гунча аффиксининг келиб чиқиши аслида –га –н –и – ча бўлиб, унинг қисқаришидан –ганча аффикси ва фонетик ўзгариши сабабли –гунча аффикси вужудга келган экан, демак, бу аффиксларни бир-бирига синоним бўлади дейиш мумкин эмас. Чунки бу аффикслар бир мураккаб аффиксининг икки вариантда кўриниши, холос. Айрим ишларда кўрсатилганига қарамай, –ганча аффикси –гунча аффиксининг грамматик синоними бўла олмайди.

Шундай қилиб, равишдош ясовчи аффикслар синонимиясини қуйидагича кўрсатиш мумкин бўлади:

–а аффикси такрорланган ҳолда қўлланганда –б (–иб) аффиксининг такрорланган ҳолда қўлланганига (булиши ҳолатда) синоним бўлиб келади.

–а аффикси такрорланмаган ҳолда қўлланганда, бир ўринда, –иб–оқ аффикси англагган маънони англайди ва унга синоним бўлиб келади; иккинчи ўринда етакчи феъл таркибида келиб, уни кўмакчи феъл билан боғлайди (у бу ўринда синонимик муносабат ҳосил қилмайди).

–й аффикси такрорланган ва такрорламаган ҳолда қўлланади. Такрорланган ҳолда қўлланганда –б (иб) аффиксининг такрорланган ҳолатдаги маъносига (булиши ҳолатда) синоним бўлиб келади.

–й такрорланмаган ҳолда қўлланганда, бир ўринда, етакчи феъл таркибида келади ва уни кўмакчи феъл билан боғлайди, иккинчи ўринда (булишизлик формасидан кейин) , –с–дан аффикси англагган маънони англайди ва унга синоним бўлиб келади.

–б (иб) аффикси бўлиши феълларда такрорланган ҳолда қўлланган маъноси билан –а ва –й аффиксларига синоним бўлиб келади. Такрорланмаган ҳолда, бир ўринда, етакчи феъл таркибида келиб, уни кўмакчи феъл билан боғлайди, иккинчи ўринда –ди ~ аффикси+ –да иклемаси англагган маънони англайди ва –ди–да қўшимасига синоним бўлиб келади (синтактик синонимия бўлади).

–гани (–гали, қани...) аффикси алоҳида қўлланганда, –ш (–иш) + –га аффикслари англагган маънони англайди ва у билан синонимик муносабатда бўлади.

Иккинчи ҳолатда, яъни -ча аффикс билан бирга ишлатилган-да (-гани-ча), бу аффикс -ш (-иш) - и-ча аффиксга айлантирилган маънони англатади ва у билан синонимик муносабатда бўлади. Демак, равишдан ясовчи аффикслар синонимиясини аффиксларнинг тузатилиши нуктадан назаридан қарайдиган бўлсак, қуйидаги келми кўрамиз:

1. содда аффикс // содда аффиксга (-а// -б/ -но; -й // -б/ис/

2. Содда аффикс // мураккаб аффиксга /-а// -но-ок; -но// -ди-да/;

3. мураккаб аффикс // мураккаб аффиксга /-ш/ иш/ -и-ча// -гани-ча/ каби.

Равишдан ясовчи бошқа аффикслар иккидан аффикслар билан синонимик муносабатда бўла олмайд.

Бешинчи бўлим

ҲАРАКАТ НОМЛАРИ ЯСОВЧИ АФФИКСЛАР

СИНОНИМИЯСИ

Ҳаракат номлари ясовчи аффикслар синонимияси. Маълумки, ҳаракат номлари ва ҳаракат номлари ясовчи аффикслар, ҳаракат номларининг таъниф ва қандай вазифада келиши каби масалалар яқинда туркий тилларда бир неча йиллик-йиллик ишлар¹ қилинган бўлса-да, ясовчи аффиксларнинг синонимик муносабати ҳақида махсус иш қилингани йўқ. Шунингдек, ҳозирги ўзбек тили курси бўйича таънифланган дарсликларда ва бошқа ишларда ҳам ҳаракат номлари ясовчилар, ҳаракат номи формаларининг таъниф ва вазифалари ҳақида умумий таъниф айтилади².

1. Неталиева Н. Имена действия в сов. Казахском языке, канд. диссертацияси. Олмаота, 1963 ; Қутлимуратов Б.К. Имена действия в современном Каракалпакском языке, кандидатлик диссертацияси. Нукус, 1963 йил; Исоқов Ф. Имена действия и состояния в современном узбекском языке /форма на /и/ и, - мак. -/у/ в/ канд. диссер-оп, Нукус, 1963 йил; Исоқов Ф. имена действия и состояния в современном узбекском языке /форма на /и/ и, - мак -у/ /в/, канд. диссертацияси, Самарқанд, 1960 йил; Мелиев К.М. имена действия в совр. уйгурском языке, канд. дис-си, М., 1953 йил.

2. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык, И.М. 1952 й; Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, М.-Л., 1960, Мирзаяев М., Усманов С., Расулов И. Узбек тили, Т., 1962 й; Тўлқинов У., Мухтаров А., Раҳматуллаев И. Ҳозирги замон узбек тили 1960 й; Ҳозирги ўзбек адабий тили., Т., 1966 й.

Биз, ҳаракат номлари, уларнинг феълнинг функционал формалари қаторидами еки от туркумига мансубми эканлиги, шунингдек, бошқа хусусиятларига тўхталмаймиз. Аммо, шунга айтиб ўтиш керакки, К. Мелиев ўзининг "Ҳозирги туркий тилларда ҳаракат номлари" монографиясида ҳаракат номи формаларининг даражани ва ўтимли-ўтимсизликини кўрсатиб келишини ноўрин изоҳлайди: "Ҳар қандай феъл негизларидан ясала олишликлари сабабли ҳаракат номи формалари даражани /кулдириш, кулдирув, кийиниш, кийинув, гутқизиш, тўтқизув, топилаш, топилув/, ўтимли-ўтимсизликни /ётиш, ётқизиш, ўлув, ўлдирув /, тус /вид/ни /тортиш тортқилаш, сурув, сурғалов/ кўрсатиб келади"¹. Бунга, умуман қўшилиб бўлмайди. Чунки, юқоридаги сўзларда даража, ўтимли-ўтимсизлик, тус /вид/ кабилар ҳаракат номлари ясовчи формалар воситасида ифодаланаётгани йўқ, балки ҳар бири ўзининг махсус формалари воситасида ифодаланган.

Юқоридаги мисоллар кўрсатадики, ҳаракат номлари феълнинг ҳар қандай формаларидан ҳам ясала олиши мумкин. Ахир, феъл ҳамма вақт ҳам, маълум даража формасида, ўтимли ёки ўтимсиз ҳолатда бўлади. Феълларда ўтимли-ўтимсизлик ҳаракат номлари ясовчилари билан боғлиқ бўлмай, даража кўрсаткичлари билан боғлиқ бўлади. Феълларда тус /вид/ категорияси эса феълларнинг феъл ўзақларидан ёки ҳаракат номларидан ясалиши билан боғлиқ. Демак, ҳаракат номлари ясовчи аффикслар даражани ҳам, ўтимли-ўтимсизликни ҳам, тус /вид/ ни ҳам ифодалай олмайди. Шунингдек, муаллифнинг юқоридаги "ҳаракат номлари сифатлар билан эмас, равишлар ёки равишдошлар орқали аниқланади, /тёз ҳайдов керак; секин юриш лозим/" деган фикри ҳам ноўриндир. Ҳаракат номларининг қандай сўзлар билан аниқланиши унинг гапда қандай вазифада келиши билан боғлиқ: Тоза юриш-соғлиқнинг гарови; катта тортишув, бир дақиқадан сўнг тўхтадик каби мисолларда ҳаракат номлари сифат билан аниқланган. Бундан ташқари, ҳаракат номлари келиши, эгаллик ва кўплик қўшимчаларини олиш хусусиятига эга. Демак,

1. Мелиев К. Ҳозирги туркий тилларда ҳаракат номлари. Т., "Фан", 1969 й.

2. Мелиев К. Ўша асар. 7-бет.

3. Исоҳқов Ф. "Ҳозирги замон" ўзбек тилида ҳаракат ва ҳолат номлари, Андижон пед. институти. Асарлар. VII том, 1961 йил.

ҳаракат номларига икки нуқтаи назардан қараш керак бўлади:
а/ ҳаракат номлари келишик, эгалик, кўплик қўшимчаларини қабул қилганда, янги сўзлар ясаи учун асос бўлиб келганда предмет оти эмас, ҳаракат оти дейилиши керак;
б/ ҳаракат номлари, бўлишли-бўлишсизлик нуқтаи назаридан қаралганда, тусловчи қўшимчалар билан келган пайтда, замон қўшимчалари, майл қўшимчалари қабила билан келган пайтда феълнинг функционал формасидир. Ўқоридаги таҳлил кўрсатадики, ҳаракат номлари алоҳида қўлланганда, феълдан ясалган от /иш оти/ бўлиб, бош келишикдadir. Феъл формаларини кўрсатиб, феъл формаларини қабул қилиб келганда эса, феълнинг функционал формасидир.

Ҳаракат номларининг бундай икки хусусияти, албатта, уларнинг қандай сўзлар билан бирикаётганлиги, гапда қандай вазифада ишлатилганлиги билан боғлиқдир (Асосий мақсад -бориш; Аҳмад билан чопиш). Бу биринчи ҳолатда, бориш сўзи иш оти ва у кесим вазифасида келган (Миртемир-шоир каби); иккинчи ҳолатда, чопиш сўзи феъл, биргалик даражада (кесим вазифасида -ёрдамлашиш каби).

Ҳаракат номлари ўзбек тилида, -моқ, -и (ш), -у (ф) аффикслари ёрдамида ясалади. Бу аффиксларнинг келиб чиқиши ҳақида жуда кўп фикрлар¹ айтилганлигини ҳисобга олиб, бу ҳақда тўхталиб утирмадик. -моқ, -и(ш), -у (в) аффикслари ҳаракат номлари ясаган вақтда ҳамма вақт ҳам бир-бирига синоним бўлиб келади. Фақат улар қўшиляётган ўзақларнинг фонетик тузилиши бу аффиксларнинг бири урнида иккинчиси доимо қўлланишига имкон бермайди. Демак, бу аффикслар семантик жиҳатдан (ҳаракат номлари ясаганда) бир-бирига синоним бўлиб келади. Фонетик жиҳатдан айрим ҳолларда бири урнида иккинчиси қўллана олмасликлари мумкин. -моқ

1. Севортян Э.В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке, М., 1966; Мелиоранский П.М. Араб-филолог о турецком СИБ, 1900; Рамстедт Т.И. Введение. М., Кононов А.И. Грамматика... 1960 й; Фуломов А.Ф. Автореферат, ... Т., 1955 й. ва ҳоказо..

аффикси нарса -қурол отлари ясаганда (чақмоқ, қармоқ, оиртмоқ, қаймоқ, қуймоқ, тўқмоқ, чўқмоқ, сўқмоқ (йўл), илмоқ, пашмақ, пақмоқ, кәсмоқ кабилар); сифат ясаганда (маймоқ -майин сўздан), -п (ш) аффикси биргалик даража ясаганда, бу аффикслар ўртасидаги синонимик муносабат уағлади. Чунки -моқ ва -у (в) аффикслари ўзаклари маъно аниқлатмай қолган сўзларга қўшилиб келганда, бутунлай бошқа маънода қўлланади ва сўзнинг таркибий қисмига ўтиб кетади.

Ана шундай сўзларда, бу аффикслар, бошқача маъно касб этади (сулув, сурув сўзларида ҳам шундай) Хулқи шундай -п (ш) аффикси ҳам, даражани ифодалаганда, бутунлай бошқача маънога эга бўлади. Бундай ўринларда, уларга синоним сифатида қараш мумкин эмас.

Иккинчи бир ўринда ҳам бу аффикслар синонимик муносабат ҳосил қила олмайди. -моқ аффикси билан келган феъллар -да, -чи аффиксларни олган ҳолда тусланиш хусусиятига эга, -(к)и, -(у) в аффиксларида эса хусусият йўқ. -ув, -чи аффиксини олганда, шакс эти яшаши асос бўлади (бормоқданан, бормоқчиован) боришида сен, боруа да сен мумкин эмас. Бу ўринда -моқ аффикси бошқа аффикслар билан қўшилган ҳолда бошқа маъно аниқлатади. Худди шу ўринда бу аффикс феълнинг инфинитив формасидир. Бу тақливлар шунини кўрсатадики, - (в)ш, - (у) э ва -моқ) аффикс фақат ҳаракат номлари ясаган пайтдагина синоним бўлиб келиб, қолган пайтларда синоним бўлиб кела олмайди. Қуйида уларнинг синонимик муносабатини тасдиқловчи мисоллар келтирмиз:

... Россия каби мамлакатларнинг илғор маданияти билан танишув имкониятига эга бўлган савдогарлар муҳитидан чиқади (А.Қ.); Гуллар боғининг умрбод яннамози учун наргиз билан Бамбуқнинг дийдор кўришмоғи учун, севги ва дўстлик тантанаси билан қурашамиз ва албатта ангамиз; Мирза Баҳром Мунозарала ўзини кўрсатмоқ учун... (А.Қаҳор).

Бу ўринда сукут қилиб кетишлик /кетмоқлик / эл кўришмас эди (Аб.Қод.); Таҳоратсиз намоз ўқиноқлик-гуноҳга ботмоқлик эвурқил, сув топилмаган ерларда таймму шарт зарурийдир (М.Исмоилий). Рус феодал князликлари бирлашувининг шарт-шароитлари (Қурк. Тохром). Демак, мен киринмоқчи бўлган ишга кўмаклашувга тайёрсан. Хўш, менга ёрдамлашувга тайёрмисан? Аҳволимиз шу ҳужича кетаварса, шундай ҳаёлга тушувимиз асло мумкин бўлмайди.

... Фақат у билан сўзлашувни истарди. Фаррухнинг бирга бўлуvidан жуда сеvинарди. Маъшуқаси висолитга эришишга умий боғлай олмаган ошиқ маҳзун бўлиб Дингламайди, ахир?

Ҳади ҳам кўринмайди, менинг бўлса, боққа тушувни мумкин эмас. (Кўрқинчи Техрон).

Мқорида келтирилган мисоллардаги танишув, бирлашув, кўмак-лашув, ёрдамлашув, сўзлашувни, бўлуvidан, тушувни каби сўзлардаги -в (-ув) аффикси ўрнида ўзбек тилида ҳам -моқ аффиксини танишмоқ, бирлашмоқ, кўмаклашмоққа, ёрдамлашмоққа, сўзлашмоқни, бўлмоқдан, тушмоқни типиди; (- ҳам - ш (-иш) аффиксини) танишув, бирлашув кўмаклашувга, ёрдамлашувга, сўзлашувга, бўлишдан, тушиш типиди (ишлатиш мумкин. Маънода қатта ўзгариш содир бўлмайди.

Худди шунингдек, мисолларда келтирилган ва -моқ аффиксини воситасида ясалган яшнамоқ, кўришмоғи, кўрсатишмоқ, ўқишмоқлиги, ошқоқлик каби сўзлар таркибидаги -моқ аффиксини ўрнида ҳам -в (-ув) аффиксини, ҳам и -ш (-иш) аффиксини қўлласа бўлади. Айрим ҳолларда -моқ ўрнида фақат -ш (-иш) ни ишлатиш мумкин, холос. Маънода ўзгариш бўлмайди. Масалан, яшнамоғи - яшнаши, кўришмоғи - кўришиши, кўришуви; кўрсатишмоқ - кўрсатиши - кўрсатуви; ўқишмоқлик - ўқишлик; ошқоқлик - ошқоқлик каби.

Мисоллардаги кетишлик, эришишга сўзларидаги -ш (-иш) аффиксини ўрнида -в (-ув) аффиксини ишлатиш мумкин (кетмоқлик, эришмоққа, эришувга, типиди). Бундай ҳолатда ҳам маънода қатта ўзгариш ўз бермайди. Жумладан, - демак, мен киришмоқчи бўлган ишга кўмаклашувга тайёрлан. - гапидаги кўмаклашувга сўзи ўрнида кўмаклашувга ёки кўмаклашмоққа сўзларини ишлатиш мумкин ва оунда маънода қатъий ўзгариш сезилмайди. Аммо гапга стилистик жиҳатдан маълум даражада ўзгариш ўз беради. Чунки ҳозирги ўзбек адабий тилида сўзлашув - стили учун, адабий тил учун кўмаклашув сўзи хослангандир. Шу билан бирга бу сўзнинг қўлланиш доираси ҳам кенг. Кўмаклашмоқ ва кўмаклашув сўзлари маълум даражада кам ишлатилиб, ҳар ҳолда эскилик бўёғига эга. Шунга кўра-моқ ва -в (-ув) иштирокида ясалган сўзларнинг кўпчилиги одатда расмий-тарихий стилга, бадий стилга) айниқса, поэтик услўбга хослашиб қолган. Қиёсланг: узишга киришди - узоққа киришди; тузишни буюрди - тузоқни буюрди; танишишни истарди/ танишмоқни истарди. Бу мисоллардаги узоққа, тузоқни, танишувни сўзларида

эскилик бўлган борлиги, расмий нутққа хослик яққол сезилиб турибди. -ш (-иш) аффикси янгироқ этган сўзларда, аксинча, соддалик, жонли сўзлашувга хослик сөзилиб турибди. Демак, юқорида келтирилган мисолларда -моқ, -ш (-иш) ва -в (-ув) аффикслари воситасида ясалган сўзлар асосий маъноларига кўра тенг келиб, стилистик қўлланишга кўра фарқланган ҳолда ўзаро синонимик мўносабатга киришган.

Ана шундай сўзлар доирасида, стилистик талабга кўра нутқнинг раволигига, хилма-хиллигига таъминлаш мақсадида бу аффиксларни ўзаро алмаштириб қўллаш мумкин. Биз бу аффиксларнинг худди ана шундай ҳолатда, яъни ҳаракат номи ясовчи сифатида ўзбек совет ёзувчиларининг деярли ҳамма асарларида ишлатилганлигини, ишлатилганда ҳам кўп ўринларда, асосан, синонимлар сифатида ишлатилганлигини кўрамиз.

Шуни ҳам айтиш керакки, ҳаракат номи ясовчи бу аффиксларнинг шевалараро ва индивидуал стиллар бўйича ишлатилиш доираси ҳам ўзаро фарқ қилади, яъни ҳар хил даражададир. Жумладан, Фарғона қишлоқ шеваларида -ш (-иш) аффиксининг биргаликни ифодалаш қусусияти унинг ҳурмати ифодалаш қусусияти (-и (-иш) аффикси, эса, шу шевада ҳурмат маъносини ифодалаб келади) билан деярли тенгдир. Масалан: Домла қанилар? - кетишди. Кейинги гап адабий тилдаги кетди гапига тенгдир. Ўш у бирликда бўлиб, фақат ҳурматни ифодалайди, бир кишининг (ҳурматга сазовор кишининг) кетганлигини билдиради. Бошқача айтганда, бу шевада келишди, келуришди, чикишди, туришди, олишди ва шу каби сўзлар икки хил грамматик маънода қўлланади:

- а/ бирликда ва ҳурматни ифодалайди;
- б/ биргалик даражадаги феъл формаси.

Тошкент шеvasида ва адабий тилда бу формадаги феъллар фақат биргалик даража формасидаги феъллар сифатида қаралади.

Бундан ташқари, ҳаракат номларининг -моқ аффикси воситасида ясалган формаси М. Имомийнинг "Фарғона тонг отгунча" асарида -в (-ув) ва -ш (-иш) аффикслари воситасида ясалган формаларга ниобатан анча кўп ишлатилган (тахминан 80 фоизни ташкил этади). Бошқа ёзувчилар асарларида эса, жумладан, Ҳ.Ғулом, Ш.Қодиров, Ҳ.Ҳошимов асарларида -моқ аффиксли формага ниобатан -и (-иш) ва -в (-ув) ли формалар кўп учрайди (тахминан 57 фоизни ташкил этади). А.Қодирийнинг "Ўтган кунлар" ва "Меҳробдан чаён"

асарларида яна -моқ аффиксли форма кўп ишлатилган) тахминан 78 фоиз. Бу нарса, биринчидан, -моқ аффиксли форманинг тарихий услубга хослигини кўрсатса (келтирилган асарларнинг уччаласи ҳам тарихий романлардир), иккинчидан, унинг индивидуал услубга хосланганлигини, ҳозирги ўзбек тилида ҳаракат номи ясовчи сифатида маълум даражада қолланганлигини кўрсатади. -в (-ув) аффикси ҳақида ҳам шу фикрни айтиш мумкин.

Ҳозирги ўзбек тилида -ш (-иш), -моқ ва -в (-ув) аффикслари воситасида ясалган кўп ҳаракат номлари тил тараққиёти давомида феълнинг ҳаракат номи формасидан маъхум отга ўтиб кетган. Бошқача айтганда, энди улар ҳаракат номи сифатида эмас, балки иш оти сифатида қўлланилган бўлиб қолган ва маълум бир формадагина (айримлари маълум фонетик ўзгариш билан дифференциация топган ва ана шу фонетик тузилишда хосланиб қолган уриш -уруш каби) иш оти сифатида ишлатилади: уруш (война), ўқиш (учеба), қурилиш (строительство), таниш (знаком-знакомий), ўйнаш (салбий маънода), сўқиш (руганье), сузиш (плавание) кабилар. Бу сўзларни феълнинг функционал формаси сифатида қарай олмаيمиз. Улар тамомида от туркумига ўтиб кетган. Ҳаракат номи сифатида қўлланилганда, бу сўзларнинг таркибида -моқ ва -в (-ув) аффиксларини ҳам, -ш (-иш) аффиксини ҳам учратамиз. Аммо улар соф от ҳолида ишлатилганда, уларнинг таркибида фақат -ш (-иш) аффиксигина иштирок этган бўлади, улар ўкув, қурулув, толув, ўйнов, сўкув, сузув кўринишида от бўлиб кела олмайди. Айниқса, таниш, ўйнаш, сўқиш, сузиш сўзлари бу жиҳатдан характерлидир. Чунки, бу сўзлар ҳаракат номи ясалиши учун ўзлари асос бўлиши ҳам мумкин: танишув, ўйналув, сўқишув, сузлашувга ўхшаб. Ўқиш ва қурилиш типидagi сўзлардан эса, яна -в (-ув) аффиксини қўшиш орқали бундай формалар ясаб бўлмайди. Отиш, чопиш сўзларидан ҳам -в (ув) қўшиш орқали ҳаракат номлари ясаш мумкин (отишув, чопишув). Бунга юқоридаги сўзлардан аниқлаштирилган ҳаракатнинг одатда икки томоннинг, яъни нарсанинг иштирокида бажарилиши, яъни келиши сабаб бўлиб, улар таркибидаги -ш (-иш) аффикси эса худди шу ўрашларда, асосан биргалик даражани ифодалашга хизмат қилган. Унинг биргаликни ифодалашига ёнакчи Уринда турибди. Шунинг учун бу нағизларга -в (-ув) аффиксини ёки айрим ҳолларда -моқ аффиксини қўшиш орқали ҳаракат номи ясалмайди. Бундай сўзларда агар -ш (-иш) аффиксининг уш ҳаракат номини

ифодалаб турган бўлса, ундан сўнг -в (-ув) ёки -моқ аффикслари ни қўшишга эҳтиёж тугилмайди. Ҳаракат номлари -ш (-иш) аффикси воситасида ясалган биргалик даража формасидаги феъл формасидан -в (-ув) аффикси воситаида ясалган бўлса, бундай ҳолатда шу ҳаракат номида отлик хусусияти устун туради ва унинг таркибидаги -в (-ув) аффиксига (Ўзбек тилида худди шу формадаги феъллардан -ма аффикси воситасида ҳаракат номи ясашиб, отлик хусусияти етакчи бўлса,) унинг таркибидagi ана шу ясовчи -ма аффикси синоним бўлиб келади: Шундан сўнг отишув бошланиб кетди (А.Қаҳҳор). Отишма шомтача давом этиб, азамат бир ёнги бошланиши билан тугади. (А.Қаҳҳор). Бу мисолларда -в ва -ув -ма аффиксларининг ўзаро синоним бўлиб келганлигини кўрамиз. Бунга сабаб, биринчидан, ҳар икки аффиксининг ҳам -ш (иш) аффиксидан кейин қўшилиши бўлса, иккинчидан улар иштирокида ясалган сўзларнинг от типига ишлатилганлигидир. (Айниқса, -ма аффикси воситасида ясалган сўзларда бу кўп учрайди. Жумладан, сакратма, қатлама, терлама каби жуда кўп сўзлар аслида -ма аффикси воситасида ясалган сифатдошлар бўлиб, улар отлашиб кетган). Бу аффикслар -ш (иш) аффиксидан бошқа аффикслар қўшилиб келган феъл формаларига қўшилиб келганда ўзаро синоним бўлиб кела олмайди (Бошқарма -бошқарув типига).

Ўқоридаги мисолларда отишма ва отишув сўzlари маъно жиҳатдан тенг келиб, стилистик жиҳатдангига фарқланиб турибди. Отишма сўзи, биринчидан, жонли сўзлашувга хос, иккинчидан эса, маънони таткидлаброк, бурттириброк ифодаланган. Отишув сўзи кўпроқ китобий услубга хослигига кўра фарқланиб турибди.

Ана шу сўзлардаги бу тенглик ва стилистик фарқ умардаги аффиксларининг маъно тенглиги ва стилистик фарқланиши натижасидир. Шундай қилиб, ҳозирги ўзбек адабий тилида (ҳаракат номларий ясовчи -ш (-иш) аффикси воситасида ясашиб, -в (-ув) ва -моқ аффикслари воситасида унга нисбатан кам ясалади. Яъни, тарихан бу аффикслар бир хил даражада ишлатилган бўлса ҳам, ҳозирги кунда -ш (-иш) аффикси фаол қўллангани ҳолда -в (-ув) ва -моқ аффикслари анча оустлашган; бу аффикслар ҳаракат номи ясовчи аффикслар сифатида қўлланганда, ҳозир ҳам кўпгина феъл негизларига қўшилиб келиб, маъно жиҳатдан тенг келган ҳолда, стилистик қўлланганига кўра фарқланиб, ўзаро синонимик муносабатга киришади. Бунда -ш (-иш) аффикси ўзининг ҳамма услубларга хослигига,

Бироқ, кўпроқ жонли сўзлашув услубига ҳосилгига кўра, -моқ ва -в (-ув). аффикслари ўзларининг расмий-тарихий услубга ҳосилгига кўра фарқланиб туради.

В/ -моқ аффикси - чи ва -да аффикслари билан бирга келиб, мақсад майли ёки ҳозирги замон давом феъли маъносини ифодалаб келганда, унга -в (-ув) ва -ш (-иш) аффиксларини синоним сифатида келтириб бўлмайди. Бундай ҳолларда у мураккаб аффикс таркибда ишлатилган бўлади ва унга мураккаб типдаги бошқа аффикслар синоним бўлиб келиши мумкин.

Бундай мураккаб ҳолатдаги аффиксларнинг ўзаро синонимлик муносабатга киришуви алоҳида текширишни талаб қилади.

Олтинчи бўлим

ФЕЪЛЛАРДА ЗАМОН ФОРМАЛАРИНИ ҲОСИЛ ҚИЛУВЧИ АФФИКСЛАР СИНОНИМИЯСИ

Ҳозирги ўзбек адабий тилида синтетик усулда феъл замон формаларини ҳосил қилувчи махсуо аффикслар мавжуд бўлиб, улар ҳам феълнинг маълум бир замон формасини ҳосил қилганда, шу форма доирасида ўзаро синоним бўлиб келиши мумкин. Жумладан, ҳозирги замон феъл формалари ўзбек адабий тилида асосан - япти аффикси воситасида ҳосил қилинади. Бироқ ўзбек тилида -моқда ва -ётир аффикслари ҳам ҳозирги замон феъл формасини ҳосил қилишда иштирок этади. Бундан ташқари айрим адабиётларда -ётиб аффикси воситасида ясалувчи форма ҳам борлиги ва бу форманинг асосан диалектик форма эканлиги қайд этилади. Масалан, ... юқори ҳосил олишяпти, ... хунар эгалари бўлиб ўсмоқда; ... анча пушаймон бўлаётибди қабилар.

Келтирилган жумлаларда -япти, -ётир, -моқда ва -ётиб аффикслари ўзаро синоним бўлиб келган. Уларнинг ҳаммаси ҳам ҳаракатнинг нутқ моментида олдин бошланганини ва нутқ моментида ҳам давом этаётганлигини ифодалаб келган.

Қуйидаги гапларда берилган феъл формаларига эътибор қилайлик: Дала тула одам, бири ер чопяпти, бири қўш ҳайдаяпти, аллакимлар ер улчаш билан овора. (М.Исмоилий); Афанди уйига келиб мақтанди: Хотин, худо берди, сенга давлат келтираётирман. Тиллани кўряпсанми? (Афанди латифалари), Сен кимсан? Қаердан калаётирсан? - деб сўради. -"Мусофирман, Сарижўйдан келаётирман, - деб жавоб берди йигит. (С.Айний). У кучанинг бир томонига қараса, бир одам гийт қуяётир. Шоир унга яқинлашди ва билдики, бу одам шеър ҳам

Уқйётир; Қизим, нима дэялсан, менинг тугримда гашираётисанми? (А.Қахдор); - Уртоқ Муҳамедов уч станокда ишлаб, топширикни ошириб бажармоқда. (Қ.Ўзб).

Бу мисоллардаги чопапти, ҳайдапти, келтираётирман, кўриясанми, келаётирсан, келаётирман, қўяётир, ўқйётир, гашираётисан, дэялсан, бажармоқда феъллари ҳозирги замонни ифодалаб келган. Бу феъллардаги замон формалари асосий маъноларига кўра тенг бўлганлари учун, уларни иқоридаги Уринларда алмаштириб қўллаш ҳам мумкин. Бу нарса асосий маънога жиддий таъсир кўрсатмайди. Бироқ -япти орқали ясалган форма кўпроқ жонли сўзлашувга хослиги, шунингдек, нейтралликда ҳам бошқа формаларга нисбатан фарқ қилиши, ҳозирги замон маъносини аниқ, лўнда ифодаланиши билан ва ниҳоят асосий форма сифатида кенг қўлланиши, ҳамма услубларда ҳам қўллана олиши каби хусусиятлари билан ҳам бошқа аффикслардан фарқ қилади.

-ётир аффиксига айрим адабиётларда архаик форма ёки диалектал форма сифатида қараш ҳам учрайди. "Эта форма (характерная для хорезмского диалекта) в специальной литературе известна названием: настоящее эпизодическое время"¹.

Бу форма ҳақиқатан ҳам, Хоразм шеваларида кенг қўлланади. Ҳозирги ўзбек адабий тилида эса асосан бадий услубда учрайди. Бу аффиксда ҳам қисман бўлса-да, давомийликни оттенаси ҳам мавжуд. Худди шу давомийликни қисман ифодалаш, китобий услубга хослик -ётиб аффиксига ҳам тааллуқли. Бироқ ҳозирги ўзбек адабий тилида -ётиб аффикси қўлланиши керак бўлган аксарият ҳолларда фаоллашган -япти аффикси қўлланипти.

-моқда аффикси, олдинги аффикслардан ^а давомийликни ифодаланишига кўра: о / ёзма нутқда, китобий, расмий нутқларга хослигига кўра фарқ қилади.

Шунинг учун ҳам, -моқда аффикси воситасида ҳосил қилинган феъл формаси ҳозирги замон давом феъли деб иртиллади: Фарғона шаҳрида бир ойдан бери футбол мусобақалари давом этмоқда (Газетадан). Қўришиб турибдики, -моқда формаси образли ифодаларда, тантанали, кўтаринки нутқларда кенг қўлланиши билан характерланади.

1. Қононов А.Н. Кўрсатилган асар, 212-бет.

Иқоридаги мисолда келтирилган "этмоқда" феълида -моқда ур-нида - япти қўлланса, асосий маънода узгарип булмайди, бироқ воқеа оддий баён тусини олган бўлади.

Куллас, ҳозирги ўзбек адабий тилида феълнинг ҳозирги замон формасини ҳосил қилишда (синтетик усулда / фаол - сустигидан қатъий назар - япти, - моқда, -ётир ва ётиб аффикслари қўл-ланипти. Бироқ -япти аффиксининг қўлланиш даражаси кучук. Ун-даги фаоллашиш кейинги пайтларда яққол сезиляпти. Бу нарса адабий тилнинг, адабий нутқнинг шеваларга ва хонли сузлашувга таъсири натижасидир. Бу аффикслар ҳозирги замон феъл формалари-ни ҳосил қилганда, асосий маъноларига кўра тенг келиб, иқорида санаб ўтилган хусусиятларига кўра фарқланган ҳолда узаро сино-ним бўлиб келади.

Ҳозирги ўзбек тилида феълнинг ўтган замон формалари қуйида-ги воситалар ёрдамида ҳосил қилинади: -ди, -ган, -иб (б) аффикс-лари ва улардан сўнг эмоқ тўлиқсиз феъл (аналитик ҳолат) ёки шахс -сон қўшимчаларини келтириш орқали (синтетик ҳолат); бордим, борганман (борган эдим), борибман (бориб эдим). Булар-дан ташқари бормоқда эди (-моқда+ эди), борар эди, бораётган эди) - ётган + эди) формалари ҳам ўтган замон феъл формаларини ҳосил қилади.

Шуниси аҳамиятлики, ўзбек тилида борганман, борган эдим, бориб эдим, борибман формалари, шунингдек, бормоқда эди, борар эдим) ҳатто, бораётган эди) формалари асосий маъноси жиҳатдан бир-бирларига тенг келиши ва фақат маъно оттенкаси ва стилис-тик хусусиятларига кўрагина бир-бирларидан фарқ қилиши мумкин. Демак, бир грамматик форма иккинчи грамматик форма билан узаро синоним бўлиб кела олади. Бироқ, формаларнинг бири синтетик форма, иккинчиси аналитик форма бўлганлиги сабабли, бу ўрнда аффикслар синонимияси ҳақида гапириб бўлмайди. Шунга кўра, ўтган замон феъл формаларини ҳосил қилувчи грамматик формалар бир хил маъноларни ифодаласалар-да, биз уларни аффиксал синони-миянинг кўриниши сифатида баҳолаймиз. Бу алоҳида текшириш об-ъектидир. (тасдиқла -тасдиқ қил - тасдиқ эт каби). Ҳозирги ўзбек тилшунослигида синтетик ва аналитик формаларнинг синонимик му-носабати масаласига ҳам қўл урилгани афқ (айвиқса, грамматик маъно ифодаловчи синоним формалар: ҳеч ўрганилган эмас).

Ҳозирги ўзбек адабий тилида келаси замон феъл формалари¹ асосан қуйидагилардир: 1/ ҳозирги - келаси замон аниқлик формаси; 2/ ҳозирги - келаси замон гумон формаси.

Ҳозирги - келаси замон аниқлик формаси - а, -й аффикси билан равишдошни шахс-сон билан туслаш орқали ҳосил қилинади (ёзаман... ишлайман... каби). Ҳозирги - келаси замон гумон формаси сифатдошнинг -(а)р, - (-мас) аффикси билан ясадувчи турини шахс-сон билан туслаш орқали ҳосил қилинади.² Қурнадики, ҳозирги - келаси замон формаларини ҳосил қилувчи махсус, алоҳида аффикс йўқ. Шунга кура, бу ўринда ҳам, аффиксал синонимия ҳақида гапириб бўлмайди. Тўғри, ўзбек тилида борадиганман - бормоқчиман, айтадиганман - айтмоқчиман каби феъл замон формалари маъно жиҳатдан тенг — ҳозирги - келаси замон мақсад феъллини ҳосил қилади. Бироқ бунда ҳам сифатдош ясовчи ёки майл ясовчи аффикс билан тусловчи аффикслар бирга олиниши натижасида шу маъно ҳосил қилинган. Алоҳида (хоҳ содда бўлсин, хоҳ қўшма бўлсин) аффикс замонни ифодалай олмайди.

Хуллас, ҳозирги ўзбек тилида шартли равишда фақат ҳозирги замон феъл формаларини ҳосил қилувчи - япти, -моқда, -ётир, -ётиб аффикслари узаро синоним бўлади. . . Феъл майл ва шахс-сон формаларини ҳосил қилувчи аффиксларда ҳам синонимия ҳодисаси кузга ташланмайди.

Еттинчи бўлим

РАВИШ ЯСОВЧИ АФФИКСЛАР СИНОНИМИЯСИ

Ҳозирги ўзбек адабий тилида равиш ясовчи аффикслар анчагина бўлиб, айниқса -ча, -ларча, -часига, -лаб, -дек, -дай аффикслари унумли ясовчи аффикслар сифатида талқин этилади; -она, -ан, -и (-ин) -лай, -симон каби аффикслар эса унумсиз аффикслар сифатида баҳоланади.³ Худди шу китобда -ига, -сига аффикслари ҳам алоҳида аффикс сифатида қайд этилгани кузатилади.

1. 1980-йилда нашр этилган дарсликда "Ҳозирги - келаси замон" гәрмини ишлатилган.

2. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, "Фан", 1980, 363-364-б.

3. Ўзбек тили грамматикаси, Тошкент, "Фан", 1975, I-китоб, 529-б.

Шуни ҳам айтиш керакки, равишларнинг аффиксация усулида ясалиши, шунингдек, айрим равиш ясовчи аффиколарнинг структураси баъзи мулоҳазаларни айтиб ўтишни тақозо қилади. Жумладан, -ларча қўшилмасини ҳозирги ўзбек адабий тилида қўшма аффикс сифатида баҳолаш масаласи аниқлик талаб қилдиганга ўхшайди. -ларча қўшилмаси англлатган маъно - ча аффикси англлатган маънодан фарқ қилмайди дейилади ва ўша дароҳликда қуйидаги мисоллар келтирилади: дўстларча - дўстча, мардларча-мардча¹. Биринчидан, ҳозирги ўзбек адабий тилида мардча, дўстча каби қўлланиш учрамайди ва у меъёр ҳам эмас. Чунки ҳозирги кунда асосан мардларча, дўстларча сўзларининг ишлатилиши меъёрга айланиб қолган. Иккинчидан, мардча ва мардларча сўзлари орасидаги маъно жиҳатдан фарқ лингвист бўлмаган: одамлар учун ҳам сөзларлидир: мардча - бирликда, мардларча - кўшликда. Демак, бу ўринда -лар ва -ча аффикслари биргаликда яхлит ҳолга келганлиги ҳақида гапириш, ҳамда бу ўринда -ларча қўрилишида яхлит олиб қўшма аффикс сифатида қараш ҳали эртадир.

Ҳозирги ўзбек тилида -ча аффиксининг ўзигина равиш ясовчи бўлиб, у баъзи ўринларда бирлик формадаги сўзларга қўшилиб келиб, янги равишлар ҳосил қилса, баъзи ҳолларда фақат кўшлик формадаги сўзларга қўшилиб келиб, янги равишлар ҳосил қилади. Қлёсланг: русча, ўзбекча, йигитча, аскарча; қаҳрамонларча, мардларча, ўртоқларча кабилар. - ча аффикси воситасида ясалган барча равишларни у қўшилиб келган сўз формалари нуқтаи назаридан, шунингдек, ясалмаларнинг ҳозирги тилдаги нормативликка қай даражада мос келиши нуқтаи назаридан чуқур кузатилса, -лар + -ча қўшилмасини қўшма аффикс сифатида баҳолаш мумкин эмаслиги кўзга яққол ташланади. Яъни -ча аффикси равиш ясар экан, маълум лексик-семантик гуруҳни ташкил этувчи ўзак-негизларга улар бирлик формада бўлгандагина қўшилиб келса, бoshqa лексик-семантик гуруҳдаги ўзак-негизларга улар кўшлик кўрсаткичи -лар аффиксини олгандан кейингина қўшилиб келади. Бу ҳолатнинг эса эргаш морфемалар оранжировкасига таъсир ҳам, алоқаси ҳам йўқ. Бундай ҳолат ўзбек тилида мавжуд бўлиб, сифатлардаги кузда-ги (куз-ги), далада-ги каби ҳолатларда ҳам учрайди.

1. Ўзбек тили грамматикаси. Тошкент, Сан, 1975, I-китоб, 530-б.

Худди шундай нозичлик - часига қўшилмасига нисбатан айтилган фикрларга ҳам тегишлидир. Жумладан, бу қўшилмани сунъий равишда қўшма аффикс сифатида баҳолаш мумкин эмас. Чунки: а/ очиқчасига, муғулчасига, ҳарбийчасига, тошкентчасига кўришдаги сўзларга эътибор бералган бўлса, улардаги очиқча, муғулча, ҳарбийча, тошкентча сўзларининг ўзлари ҳам ясама равишлардир. Шунингдек, уларнинг маънолари олдинги қатордаги сўзларнинг маънолари билан асосан тенгдир: очиқча гаплашайлик // очиқчасига гаплашайлик. Демак, ҳақиқий равиш ясовчи аффикс - ча аффиксининг ўзидир; б/ ҳозирги ўзбек адабий тилида -сяга/-яга аффиксининг ўзи равиш ясовчи бўлиб, у маълум бир лексик-семантик гуруҳни ташкил этувчи ўзак-негизларга қўшилиб келганда, янги равишлар ҳосил қилса (қиясига, бараварига, узунасига, қаторасига, сидирғасига, ялписига, ёлпасига, бирданига, чинакамга, теккасига, кўтарасига, ... кабилар/, -ча аффикси воситасида ясалган ясама равишларга қўшилиб келганда, форма ясовчи сифатида баҳоланганда, кучайтириш маъносини ифодамайди: очиқча гаплашайлик - очиқчасига гаплашайлик. Бундай ҳолат бошқа аффиксларда ҳам кўзатилади. Жумладан, -ла аффикси сўзларга қўшилиб келганда шундай хусусиятга эга бўлади: кув-кувла, сава-савала каби. Яъни -ла аффикси феълдан янги феъл ясамайди. Худди шунингдек, -сяга (-яга) аффикси ҳам бошқа (чинакам, кўтара каби) сўзларга, айниқса, -ча воситасида ясалган ясама равишларга қўшилиб келганда, улардан янги равишлар ҳосил қилолмайди. У форма ясовчи сифатида баҳоланади. Демак, сунъий равишда - часига қўшилмасини ҳосил қилиш ва уни қўшма аффикс сифатида баҳолашга асос йўқ.

Равиш ясовчи аффикслар сифатида -лай ва -лайн аффикслари келтирилган. Бу ўринда ҳам аниқлик киритиш лозим. Жумладан, ҳозирги ўзбек тилида асосий равиш ясовчи аффикс - лай аффикси бўлиб, -лайн унинг варианты эмас: тириклай-тириклайн, хомлай-хомлайн сўзларига эътибор бералганда бу нарса кўзга яққол ташланади: -лай аффикси равиш ясовчи бўлиб, -ин кучайтирувчи формадир. Шунга кўра, кучайтириш зарурати туғилганда, тириклай сўзи схирида -ин аффикси келтирилади.

Бу қисқача таҳлиллар шунини кўрсатадики, ҳозирги ўзбек адабий тилида равиш ясовчи аффикслар ҳақида гап кетганда, -ларча, -часига, -лайн каби қўшилмаларни сунъий равишда қўшма аффикс

сифатида баҳолаш ва уларни шу ҳолатда олиб, равиш ясовчилар қаторига киритиш мақсадга мувофиқ ҳам эмас, реал ҳолатга мос ҳам келмайди.

Равиш ясовчи аффикслар синонимияси текширилар экан, бунга алоҳида эътибор бермаслик мумкин эмас.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида равиш ясовчи унумли аффикслардан бири бўлган *-ча* аффиксининг, худди шунингдек, равиш ясовчи унумли аффикслардан бири бўлган *-дай(-дек)* аффикси билан синоним сифатида қўлланиши кузатилади. Бу ҳодисанинг айрим адабиётларда қайд этилганлиги ҳам фикрамизни тасдиқлайди: "Отларга қўшилган *-ча* аффикси урғули бўлса, отларча кичрайтирили, эркалаш мазмунини англатади. Агар урғу олмаса, равиш ясовчи *-дай(-дек)* аффиксларига синоним бўлади: болача мулоҳаза қилди - боладек мулоҳаза қилди".

-ча аффиксининг *-дай(-дек)* аффикслари билан синонимик муносабати улар оқриқ формадаги сўзларга қўшилиб келганда ҳам, кўнлик формадаги сўзларга қўшилиб келганда ҳам сақланади: болача-боладек, болаларча-болалардек, қахрамонларча-қахрамонлардек. Мана шу ҳолатнинг ўзи ҳам кўрсатиб турибдики, *-лар*ча қўлмасини қўлма аффикс сифатида баҳолаш мумкин эмас. Чунки, агар шундай қилинадиган бўлса, у ҳолатда *-лар*дек қўлмасини ҳам қўшма аффикс сифатида баҳолаш керак бўлиб қолади. Ваҳшанки, *-ча* аффикси ҳам, *-дай* аффикси ҳам бир ўринда биринчи формадаги сўзларга қўшилиб келса, иккинчи ўринда кўнлик формадаги сўзга қўшилиб келади, ҳақиқий равиш ясовчи аффикслар шунининг ўзидир. Ҳар икки ҳолатда ҳам улар ўзаро синонимик муносабатни сақлайди.

Кузатишлар шунини кўрсатадики, *-ча* ва *-дай* аффикслари айрим отлардан ва айрим сифатлардан янги равишлар ясагандагина ўзаро синоним бўлиб қолади. Аввало, масалан, *-ча* аффикси ҳамма сифатлар ва ҳамма отлардан ҳам равиш ясай олмайди. Яъни ҳамма отлар ва сифатларга ҳам қўшилиб келмавермайди; *-дай* аффикси ак-

1. Ўзбек тили грамматикаси, Тошкент, "Фан" 1975, I -киتاب.
Ҳозирги замон ўзбек адабий тили, Тошкент, "Фан", 1966, 285-б.
Мирзаев М. М., Усмонов С., Раулов И. Ўзбек тили, Тошкент, "Фан", 1970, 160-3.

сарият отлар ва сифатларга қўшилиб кела олиш хусусиятига эгадир. Бошқача айтганда, -ча ва -дай аффикслари от ва сифатларга қўшилиб кела олиш даражасига, улардан янги равишлар ҳосил қилиш даражасига кўра кескин фарқ қилади.

Айрим отлар ва сифатларга бир хилда қўшила олиш хусусиятларига кўра, эса бир-бирига ўхшайди. Демак, -ча ва -дай аффиксларининг ўзаро синонимик муносабати ана шундай бир хил отлар ва сифатларга қўшилиб келиб янги равишлар ҳосил қилгандагина содир бўлади. Кўринадики, -ча ва -дай аффиксларининг от ва сифатларга қўшилиб келиб, улардан янги равишлар ясаган ҳолатда ўзаро синоним бўлиб келиши ҳам, чекланган даражададир. Масалан: а/ -лар аффиксини ёки эгалик аффиксини қабул қилган отларга қўшилиб, улардан равишлар ясаганда: ҳарбийларча - ҳарбийлардек, болаларча-болалардек (ҳарбийча-ҳарбийдек, болача-болалардек ҳолати ҳам бор, мушгича-мушгидек); б/ сифатлар кўплик қўшимчасини олиб отлашганда (катталарча - катталардек, яхшиларча-яхшилардек, қаҳрамонларча -қаҳрамонлардек, дўстларча-дўстлардек, мардларча-мардлардек); в/ пайт билдирувчи сўзларга -ги аффикси қўшилиб, сифат ясалгандан сўнг, бу сифатлардан -ча аффикси воситасида равиш ясалганда (аввалгича-аввалгидай, ҳозиргича-ҳозиргидай) намён бўлади.

Ўқоридаги каби ҳолатларда -ча ва -дай (-дек) аффикслари ўзаро синоним бўлиб келар экан, улар қўшилиб келган сўзлар /равишлар/ асосий маъноларига кўра тенг келади. Яъни ҳар иккала аффикс ҳам ҳаракатнинг узакдан англашилган предмет (предметлар), белгиларга ўхшаш тарзда баҳарилганлигини ифодалаб келади. Бироқ ана шу ўхшашлик маъноси -- дай (-дек) аффиксида кучлироқ ифодаланган бўлади. Бундан ташқари -дай (-дек) аффикслари воситасида ясалган равишлар (сўзлар) одатда китобий нутққа, расмий ва ахмали нутққа ҳосилиги билан, -ча аффикси воситасида ясалган сўзлар (равишлар) эса жонли сўзлашув нутқига ҳосилиги билан ҳам ажралиб туради: Асал, севган ёрмиг орсизларча сени ташламас (Ўйгун); Ёш хотини бўлишига қармай, Назир орсизлардай иш тутди (Совет Ўзбекистони); Икки киши ҳарбийларча қадам ташлаб Ызмакда эди (С.); Ҳарбийлардек кийингач қизчани ҳеч ким танимади ("Шарҳи Шивузи").

Бу гапларда, шунингдек, мардларча курашди - мардлардек курашди; оталарча ғамхўрлик -оталардай ғамхўрлик каби кўнгина бирикмаларда ҳам -ча ва -дай(-дек) аффикслари асосий маъноларига кўра тенг келиб, маънони кучсиз ёки кучлироқ ифодалаш, равиш туркумига хослик даражасининг ортиқ-камлиги (-ча воситасида ясалган сўзларнинг равиш эканлиги ҳеч шубҳа туғдирмайди, уларда равишлик хусусияти анча кучли, -дай (-дек) аффикси воситасида ясалган сўзларда бу хусусият анча паст даражададир. Шунга кўра, -дай аффиксининг равиш ясовчи эканлиги ҳам баъзан айрим тилшуносларда шубҳа туғилишига олиб келади. Натижада айрим дарсликларнинг "равиш ясаляги" қисмида -дай (-дек) аффиксларига эътибор берилмайди) ҳамда услубий хусусиятларига кўра фарқ қилган ҳолда ўзаро синоним бўлиб келганлигини кўра-миз.

Қуйидаги ҳолатларда бу аффикслар ўзаро синоним бўлиб кела олмайди:

а/ -дай (-дек) аффикси жонсиз предметларни ифодаловчи сўзларга қўшилиб келганда -ча аффикси билан синонимик муносабатда бўла олмайди; ойнадек, симобдек каби қўлланишларда ҳам -дай аффикси ўхшатиш маъносини ифодалайди. Бироқ, -ча аффикси бундай сўзларга ё қўшилиб келмайди ёки қўшилган тақдирда ҳам бундай маънони ифодаламайди;

б/ -ча аффикси олмошларга қўшилиб келганда, унга -дай аффикси синоним бўлиб кела олмайди: ўзича ва ўзидай сўзлари, шунингдек, унингча, унингдай, сенча, сендай, бунча, бундай сўзлари бир-биридан фарқ қилади;

в/ -дай (-дек) аффикси аслий сифатларга ҳам қўшилиб кела олгани ҳолда, -ча аффиксида бундай хусусият кузатилмайди. Шунга кўра бу ҳолатда ҳам улар ўзаро синоним оўла олмайди: каттадай, қизилдай, саригдай, софдай каби қўлланишлар учрайди, бироқ оу сўзлар ўзақларига -ча аффикси қўшилмайди;

г/ ойлар, йиллар, кунлар каби вақт тушунчасини ифодаловчи ва кўплик формада қўлланиувчи сўзларга -ча аффикси қўшилиб келгани ҳолда, -дай аффикси қўшилиб кела олмайди: ойларча, йилларча, кунларча каби қўлланишлар учрайди, бироқ, ойлардай, йиллардай, кунлардай каби қўлланишлар учрамайди. Демак, -ча ва -дай (-дек) аффиксларининг ўзаро синоним бўлиб келиши учун юқорида

биз санаб ўтган шарт-шароитлар мавжуд бўлиши тақозо этилади.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида рёвнш ясовчи аффикслардан бири бўлган -она аффикси асосан сифатларга қўшилиб, ҳолат ва ўхшатиш маъносидати равишлар ясаиди (дўстона, қахрамонона, мардона). Мисоллардаги сўзларнинг ўзаклари ҳозирги ўзбек адабий тилида от каби ҳам талкин қилинади, бироқ улар аслида сифатдир. Ўзбек тилида дўстона маслаҳат, қахрамонона кураш каби қўлланишларда бирикма эллипсига ўчраган. Чунки бу конструкциялар аслида дўстона маслаҳат берди, қахрамонона курашди ёки қахрамонона кураш олиб борди бўлиши керак.

-она аффикси воситасида ясалган равишларда феълдан англашилган ҳаракатнинг хусусияти ўзакдан англашилган белгига нисбат берилган ҳолда ифодаланади. Ана шундай ҳолатларда, -она аффиксининг маъноси -лар- -ча аффиксларининг биргаликда англатган маъносига тегиш келади: қахрамонона -қахрамонларча, мардона-мардларча, зольмонона-зольмларча каби. Худди шу каби сўзларда -она аффикси -лар- + -дай аффикси биргаликда англатган маънони ҳам ифодалайди: мардона-мардларча-мардлардай; зольмонона - зольмларча-зольмлардай каби.

Ўзбек тилида мардона сўзи кетидан -вор (-вор) аффикси ҳам қўшилиб келади ва мардонавор кўринишда қўлланади. Бу уринда ҳам -лар- -ча қўшилмаси англатган маъно англашилади: мардонавор курашди - мардларча куралди. Шунинг ҳам айтиш керакки, африм ҳолларда -вор аффикси худди -ли аффикси каби сифат ҳам ясаб келади ва ўша -ли аффикси англатган маънони бевдирати. Бундай ҳолларда улар уртасида синонимик муносабат ҳосил бўлади: Сибелиянинг вальси тантанавор ва қувнок янгради ("Совути зўлматни ёриб", таржима); Музика садолари тантанали ва қувнок янгради (сўзани нутқда).

Бу сўзларда -вор аффиксининг -ли аффикси билан синоним бўлиб келишига сабаб бўлаётган нарса улар орқали ясалган сўзларнинг ҳаракат билан, феъл билан боғланаётганлигидалир. Агар бу сўзлар от билан боғланлиб келса ва унинг белгисини кўрсатиб турса, бир-бири билан синоним бўла олмайди: тантанали мажлис дейиш мумкин бўлган ҳолда, тантанавор мажлис дейиш учрамайди.

1. Ҳозирги замон ўзбек адабий тили, Тошкент: "Фан", 1966, 335-3.

-она аффикси -лар- -ча, -лар + -дай қўшилмалари билан синонимик муносабатга киришганда, улар маънони кучлироқки кучсизроққа ифодалаш, шунингдек, стилистик ҳусусиятларига кўра фарқланиб туради. Жумладан, -она аффикси воситасида ясалган сўзларда экинчи прессиблик кучлироқ бўлади. Шунга кўра бу турдаги сўзлар фўрий услубга ҳосилиги билан ажралиб туради.

Ҳозирги узбек адабий тилида -ан аффикси билан ясалган равишлар ҳам учрайди: тасодифан, тахминан, қисман, воқеан, умуман кабилар. Бу аффиксга худди шу сўзларга қўшилиб келиш аналогия асосида равиш ясовчи -ий аффикси баъзи ҳолларда (айниқса, оғзаки нутқда /синоним бўлиб келиши мумкин. Маълумки, -ий (-вий) аффикси сифат ясади. Бироқ сифат билан равиш бир-бирига қўйла яқин турувчи, ҳар иккаласи ҳам белги ифодаловчи сўз туркумлари бўлганлиги сабабли, модомики, бу аффикс сифатлар ясар экан, аналогияга кўра баъзида равишлар ҳам ясади: тасодифий, тахминий, руҳий кабилар. -ан аффикси воситасида ясалган тасодифан, тахминан, руҳан сўзлари асосан ҳаракат белгисини ифодаласа, -ий аффикси воситасида ясалган: юқоридаги сўзлар ҳам предмет белгисини, ҳам ҳаракат белгисини ифодалаб келади (тахминий улчўдик, тасодифий учрашди). Мана шу бирикмалар узбек тилида тахминан улчўдик, тасодифан учрашдик кўринишда ҳам қўлланади. Ана шу ҳолларда -ан ва -ий аффикслари бир-бири билан синонимик муносабат ҳосил қилади. Бироқ: а/ бу ҳодиса асосан шу сўзлар доирасидагина учрайди; б/ нутқий аҳамиятга эга.

Шунга кўра, -ан ва -ий аффиксларининг узаро синоним бўлиб келишни шартли равишдагина белгилаш мумкин.

-лай аффикси, асосан маъно маъно ифодаловчи сўзларга қўшилиб ҳаракатнинг шўро этилишидаги ҳолатни ифодаловчи равишлар ясади: бутунлай, тириклай, хомлай, ёнлай, тиккалай кабилар. Айрим ҳолларда бу аффиксдан кейин -и аффикси ҳам қўшилиб келиши кузатилади: бутунлайин, тириклайин, хомлайин кабу. Бу аффикс шунингдек, атай сўзига ҳам қўшилиб келади (атайин). Юқорида айтганимиздек, айрим адабиётларда -ан аффиксини -лай аффикси билан бирга олган ҳолда -лай аффиксининг варианты сифатида баҳоланади. Бунга қўшилиб бўлмайди, чўнки -лай аффикси равиш ясовчи, -ий аффикси эса форма ясовчи бўлиб, кўчайтириш вазифасини бажаради.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида **-лай** аффикси англатган маънони ифодалаш учун баъзан **-литгича** аффикслар қўшилмаси (**-лик -от** ясовчи, **-и** эгалик аффикси, **-ча** равиш ясовчи / ҳам ишлатилади. Бу ўринда **-литгича** қўшилмасини шартли равишда қўшма аффикс сифатида баҳолаш мумкин. Демак, содда **-лай** аффикси билан қўшма **-литгича** аффикслари ўзаро синоним бўлиши мумкин: **тириклай-тириклитгича**, **хомлай-хомлитгича** каби.

Ўзбек тилида **бутунлай** сўзи **бутунлайича** шаклида ҳам учрайди. Бундай ҳолатда кейинги аффикс плеонастик тарзда қўлланган бўлиб, ҳолатни кучайтириш учун ишлатилган. Аслида эса ҳақиқий равиш ясовчи ҳисобланган **-ча** аффикси, баъзи сўзларга **-и** эгалик аффикси орқали боғланиш хусусиятига эгадир (мардларча, мардлардек). Бошқача айтганда, **-ча** аффикси баъзан фақат ана шу эгалик аффиксини олган сўз формаларидан янги равишлар ясаш хусусиятига эга: **бутун-и-ча**, **хом-и-ча**.

Қуринадики, **-лай** аффикси ўрнида ўзбек тилида баъзан **-литгича** қўшма аффикси қўлланса, баъзан **-ича** (буни ҳам шартли равишда қўшма аффикс дейишга тўғри келади) аффикси қўллана олади: **бутунлай** - **бутунлитгича** - **бутунича**; **тириклай** - **тириклитгича** - **тиригича**; **хомлай-хомлитгича** - **хомича** кабилар: **тириклай** итиб иборди - **тириклитгича** итиб иборди - **тиригича** итиб иборди.

Шундай қилиб, равиш ясовчи **-лай** аффиксига шу уч сўз доирасида **-литгича** ва **-ича** аффикслари синоним бўлиб келади. Бироқ **-литгича** ва **-ича** аффикслари воситасида ҳосил қилинган равишлар асосан жонли сўзлашув нутқига ҳосилги билан ажралиб туради ва маънони биров кучлироқ ифодалайди.

Ҳозирги ўзбек тилида равиш ясовчи деб баҳолашнинг **-лаб** аффикси ҳам мавжуддир. Бу аффикс ҳафталаб, йиллаб, ойлаб, кечилаб, саҳарлаб, кўплаб, тонналаб, ҳовучлаб каби сўзлар таркибида равиш ясовчи сифатида қўлланса, кўплаб, атайлаб сўзлари таркибида форма ясовчи сифатида қўлланади ва маънони кўпайтириб келади. Ана шу сўзлар таркибидаги **-лаб** аффиксини ҳали равиш ясовчи сифатида баҳолаш хатодир. Чунки янги равишлар асосан бошқа туркумга оид сўزلардан махсус равиш ясовчи аффикслар воситасида ясалиб, талқи ноалиш табиғига эгадир. Атай ва кўч сўзлари равиш туркумига мансуб бўлиб, уларга қўшилиб қолган **-лаб** аффикси маънони кўпайтиради. Бундан сўзини худди қўлланган маънони кучайтириш учун **-и** аффикси ҳам қўшилган. **Атай-и-лаб** сўзи **атайлаб** сўзи билан синоним бўлиб келади. **Кўч-и-лаб** сўзи **кўчлаб** сўзи билан синоним бўлиб келади. **Кўч-и-лаб** сўзи **кўчлаб** сўзи билан синоним бўлиб келади. **Кўч-и-лаб** сўзи **кўчлаб** сўзи билан синоним бўлиб келади.

лаин, тириклайин сўзларидаги каби).

Шунинг учун ҳам, атай сўзга қўшилиб келиб маънони кучайтириш учун хизмат қилувчи -лаб аффикси билан, худди шу сўзда ана шундай вазифани бажарувчи -ин аффикси ўзаро синоним бўлиб келади: атайлаб-атайин каби. Бирок бу ўринда равиш ясовчи аффикслар синонимияси ҳақида гапириб бўлмайди.

Худди шунингдек, ўзбек тилида дастлаб сўзи ҳам мавжуд бўлиб, ҳозирги кунда бу сўзни морфемаларга ажратиб бўлмайди. -лаб аффиксининг иштироки сезилиб турган бўлса ҳам, даст қисми алоҳида морфема сифатида мавжуд эмас. Шунга кўра, бу сўзга даставвал сўзи синоним бўлиб келар экан, бу ўринда гап аффиксал синонимия хусусида эмас, балки луғавий синонимия ҳақида болади.

Демак, равиш туркуми доирасида -лаб аффикси икки хил вазифа-бажаради; сўз ясайди; форма ясайди. У форма ясовчи вазифасида қўллангандагина, унга худди шундай форма ясовчи -ин аффикси синоним бўлиб келиши мумкин.

Сўз ясовчи сифатида қўлланганда, бошқа аффикслар билан синонимик муносабатда бўла олмайди.

Ҳозирги ўзбек тилида алла - аффикси (у аффиксондлик ҳолатини ўтаб бўлган) асосан гумон олмошлари ясовчи сифатида қаралса ҳам, бироқ пайт маъносини ифодаловчи сўроқ олмошларига ҳамда ўрин маъносини ифодаловчи сўроқ олмошларига қўшилиб келганда, ҳаракатнинг қачон ва қаерда бажарилганлигини мавҳум ҳолда ифодаловчи равишлар ҳам ясайди: алақачон, алақаерга, алақаерда кабилар.

Ўзбек тилида худди шундай хусусиятга эга бўлган яна бир аффикс бор. Бу -дир аффиксидир. У ҳам асосан сўроқ олмошлари ясайди. Бирок, пайт ва ўрин маъносини ифодаловчи айрим сўроқ олмошларидан янги равишлар ҳам ҳосил қилиши мумкин: қачондир, қаердадир кабилар. Ҳар иккала аффикс ҳам ана шундай хусусиятларга эга бўлганлиги учун улар қачон ва қаер, қандай сўроқ олмошларига қўшилиб келиб, пайт ва ўрин равишлари ҳосил қилганда ўзаро синоним бўлиб келади: У алақандай уйчан эди (М.И.); Ёш бўлса ҳам қандайдир унинг кўзлари оғир, мазмунли қараётгандек, қандай хизмат бўлса, тайёрдек кўринди (Ойдин).

-алла ва -дир аффиксларининг ўзаро синонимик муносабати улар, айниқса, гумон олмошлари ясаганда яққол намоён бўлади: кимдир -

алаким, нимадир -аланима, қандайдир - аллақандай каби. Бу масала алоҳида мавзу сифатида ўрганилган. Шунга кура бу ўр-инда -алла ва -дир аффиксларининг ўзаро синонимик муносабатига кенг тўхталиб ўтирмалик.

Ҳозирги ўзбек тилида но - префикси бир сўзга қўшилиб келган-да равиш ҳам ясайди. Худди шундай хусусият - сиз аффиксида ҳам бордир: ноилон -илоҳсиз. Ҳар иккала сўз ҳам сабаб равиши ҳисобланади. Қундузэйнинг қисташи билан ноилоҳ биринчи қаторга бориб утирди (Ойдин).

Ҳар иккала аффикснинг сифат ясовчи сифатида ўзаро синоним бўлиб келиши алоҳида китобда батафсил ўрганилган. Улар фақат илоҳ сўзига қўшилиб келиб равиш ясаганда, шу сўз доирасидагина равиш ясовчилар сифатида ҳам ўзаро синонимик муносабатини сақ-лайди.

Форо-тоқчи тилидан ўзлашган -намо аффикси ўзбек тилида асо-сан сифат ва сифатдошларга қўшилиб, иш-ҳаракатнинг ҳолатини ўх-шатини орқали ифодалайдиган рағишлар ясайди. Айрим дарсликларда бу аффикснинг фақат сифатларга қўшилишигина кўрсатилган, холос¹.

- намо аффикс сифат ва сифатдошларга қўшилиб равиш ясаган-да, унга -симон аффиксида, -дай (-дек) ва -лар -дай аффикс-даги синоним оʻлиб келади: Райимбек бошлар устидан жирканган-намо эгарнинг қошига кўзини тикиб турар эди (Ш.Алдузи); Энди боғичга қараганда бир оз енгиллагансимон жон олувчи қора кўзлари ҳаракатлана бошлаган, қизил юзлари очилинқираган эдилар. Қур-ғон устидаги ясов тортган қаҳрамонлар қўл боғлаб икки букылган-симон таъвим билан Азиябекни илгарига утказа бошладилар (А. Қодирий).

Шунингдек, олифтанамо ʻради - олифталардай ʻради, жиркан-ганнамо - жиркангандай, чекканнамо - чеккансимон - чеккандай: У азоб чекканнамо инграр эди (Қурқинчи Техрон) каби мисол-ларда ҳам -намо, -симон ва дай (-дек) аффиксларининг синонимик муносабати кузатилади.

Тилшунос И.А. Киссеннинг "Краткий грамматический справочник по узбекскому языку" (Тошкент, Ўқитувчи, 1975) китобида -намо ва -симон аффикслари қуйидагича изоҳланади: /"-намо (суффикс)-азғачает "походий (на что-либо), кажущийся (чем-либо), смахи-

1. Ҳозирги замон ўзбек тили. Тошкент: Фан, 1966, 306-б.

вауший (на кого-либо)", например: олим - учёный, олимнамо - похожий на ученого" (8 -бет). -симон (суффикс) - означает "подобный", "похожий" и образует прилагательные, соответствующие русским, оканчивающимся на"... подобный,... образный, например: газсимон -газообразный" (84-бет).

Кўриниб турибдики, ҳар иккала аффиксда ҳам ўзакдан аниқлаштилган предметга, белгига ёки ҳаракатга ўхшашлик маъносини ифодалаш хусусияти мавжуддир.

Шуни ҳам айтиш керакки, бу маълумотномада -намо аффиксининг қандай туркумга оид сўзлар ясаши кўрсатилмаган бўлса, -симон аффиксининг фақат сифат туркумига оид сўзлар ясаш хусусияти қайд этилган. "Ўзбек тили грамматикаси" (Тошкент:"Фан", 1975, йил) китобида эса ҳар иккала аффикс сифат ясовчи сифатида таъкид қилинади. "Рашид" баҳсида -симон аффикси рашид ясовчи сифатида ҳам қайд этилади.

Ана шу дарсликда бу икки аффиксининг изоҳлари қуйидагича берилган: -намо (тожик тилидан кирган). Бу аффикс от ва сифатларга қўшилиб, ўзакдан аниқлаштилган предмет, ҳодиса, ҳолат тугунчасига "ўхшаш" деган маънони беришчи белгилар (сифатлар ҳосил қилади: олимнамо, мажнуннамо, жипинамо, калнамо ва ҳ.к (284=бет).

-симон. Бу аффикс кўпроқ отларга қўшилиб, "ўхшаш" маъносини беради: хусусият, хосса, шакл билдирувчи сифатлар ҳосил қилади: маймунсимон, одамсимон, ойсимон, тукумсимон (ўша бет). -симон аффикси мавҳум от ёки сифатдошларга қўшилиб, ўхшатиш маъносини билдирган равишлар ясайди: ҳазилсимон, ҳафасимон, урлгансимон, жилволангансимон, эркалангансимон,... каби (532=бет).

Кўриниб турибдики, ўзбек тилишунослигида -намо ва -симон (-дай, -дек) ва бошқа айрим аффиксларнинг ҳам) талқини қиёмига етган эмас. Уларнинг сифат ёки равишлар ясаш хусусиятлари кенг ўрганилмаган.

Шуни айтиш керакки, -симон ва -намо аффикслари сифат туркумига оид сўзларга қўшилиб келганда янги сифат ясай олмайди. -симон аффиксга баъзи аниқ ва маънари отларга қўшилиб келиб, улардан сифат ва равишлар ҳосил қилса, сифат ва сифатдошларга қўшилиб келганда фақат равишлар ясайди. -намо аффикси эса отларга қўшилиб келганда сифат ва равишлар ҳосил қилса, сифат ва сифатдошларга қўшилиб келганда янги равишлар ҳосил қилади.

Демак, ҳар иккала аффиксда ҳам от, сифат ва сифатдошларга қўшилиб келиб, ўхшатиш маъносини ифодаловчи равишлар ясаш хусусияти маъжуддир. Бу иккала аффикс ўхшатиш маъносини ифодаланган ҳолда равишлар ясаганда, ўзаро синоним бўлиб келади. Юқорида келтирилган мисоллардаги жирканганнамо, енгиллагансимон, букилгансимон сўзларида -намо ва -симон аффикслари сифатдошларга қўшилиб келиб, жирканган каби (ўхшаш), енгиллаган каби (ўхшаш), букилган каби (букилганга ўхшаш) деган маъноларни англатувчи равишлар ясаган ва ўзаро синоним бўлиб келган.

Улар ўзаро синоним бўлиб келар экан, ҳар иккала аффикс ҳам китобий ва назм услубига хослиги билан, шунингдек, ўхшашлик даражасининг маромига етмаганлигини ифодалаш хусусиятлари билан -дай (-дек) аффиксидан фарқ қилади. Қиёсанг: жирканганнамо - жиркангансимон - жиркангандек; олимнамо - олимсимон - олимдек каби.

Ҳарчи -симон ва -намо аффикслари назм услубига хос бўлсаларда, -намо аффиксининг назмий нутқда қўлланиш даражаси кучлидир.

Ҳуллас, ҳозирги ўзбек адабий тилида равиш ясовчи айрим аффикслар ўзаро синонимик муносабатда бўла олади. -ча ва -дай аффикслари ўзаро синоним бўлиб келади. Уларнинг ўзаро синонимик муносабати қуйидаги ҳолларда содир бўлади: а/ ҳар икки аффикслар аффиксини ёки -и эгалик аффиксини қабул қилган отларга қўшилиб келганда (ҳарбийларча - ҳарбийлардек: муштйча - муштйдек; б/ кўплик қўшимчасини олиб отлашган сифатларга қўшилиб келганда (катталарча - катталардек/; в/ пайт билдирувчи сўзлардан -ги аффикси воситасида ясалган сифатларга қўшилиб келиб, равишлар ясаганда (аввалгича - аввалгидай, ҳозиргича - ҳозиргидай).

Бошқа ҳолатларда -ча ва -дай (-дек) аффикслари ўзаро синоним бўлиб келолмайди.

2. Равиш ясовчи - она аффикси билан баъзи ҳолларда (-она аффикси аниқланган маънони ифодалаб келган пайтда) мураккаб аффикс сифатида баҳоланувчи -лар-ча аффикси ўзаро синоним бўлиб келади: мардона - мардларча, қаҳрамонона - қаҳрамонларча каби. Бу икки аффикс ўзаро синоним бўлиб келар экан, -она аффиксида маънони кучлироқ ифодалаш хусусияти борлиги ҳам кўзга ташланади.

3. Равиш ясовчи - ан ва -ий аффиксларининг ўзаро синонимлиги фақат озгина нутқ доирасидагина учрайди.

4. -лай равиш ясовчиси, асосан, маъхум маъно ифодаловчи сўзларга қўшилиб келиб, равишлар ясаиди ва бу ҳолатда унга - -лигича қўшма аффикси (шартли) синоним бўлиб келади. -лигича аффикси баъзан -ича формасида ҳам қўлланади: хомича, бутунича каби.

Бу ҳолатда ҳам - лай аффикси билан синонимик муносабати йўқолмайди: хомича - хомлигича -ҳомлай.

5. Ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам гумон олмошлари ясовчи, ҳам равиш ясовчи сифатида қўлланувчи -алла ва -дир аффикслари ўзаро синоним бўлиб келади: аллақачон - қачондир, аллақерга қаергадир. Бу икки аффиксларнинг равиш ясовчи сифатида ўзаро синоним бўлиб келиши, асосан, улар қачон, қаер, қандай сўроқ олмошларига қўшилиб келганида содир бўлади.

6. Ҳозирги ўзбек тилида, асосан, бир сўз доирасида но - ва -сиз аффикслари равиш ясовчи сифатида синоним бўлиб келади: новлоқ -илоқсиз.

7. Тожиқ тилидан ўзлашган -намо -аффикси билан -симон аффиксларнинг ўзаро синонимик муносабати анча кенг тарқалган. Улар ҳам сифат ясовчи сифатида, ҳам равиш ясовчи сифатида ўзаро синоним бўлиб кела олади. Шу билан бирга, бу икки аффикс -дай (-дек) аффиксига ҳам синоним бўлиб келади.

8. Булардан ташқари, ўзбек тилида, ажабланиб қаради, ғойибона эшитди, сийраксиб қолди, ўлиб кетгудай бўлсам каби қўлланишларда ҳам ясама равишлар борлиги кузатилади (ажабончиб, ғойибона, сийракчиб, кетгудай кабилар). Худди шу равишларнинг бошқа равиш ясовчи аффикслар воситасида я алган кўринишлари ҳам бор: ажабланиб, ғойибондан, сийраклашиб каби. Бундай ҳолатда ҳам аффиксал синонимия ҳодисаси содир бўлади, бироқ ажабончиб, сийракчиб каби қўлланишлар одатда оғзақ ичда ичлатилади. Бундан ташқари -ла ва -си, -она ва -дан (ғойибона - ғойибондан эшитилди) аффиксларининг ўзаро синонимик муносабати жуда кам учрайди ва бу одатда маълум бир қуршовни (контекст) талаб қилади. Шунга кўра, бундай ҳолатларни "синтактик синонимия" баҳсида кўрилса, мақсадга мувофиқ булар эди.

АДАБИЁТ

1. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Книга вторая, издательство М., "Наука", 1952.
2. Бердалиев А. Словообразующие сложные аффиксы в узб. языке, Т., АКД, 1970.
3. Бердалиев А. Узбек тили аффиксал синонимиясининг баъзи хусусиятлари // Узбек тили ва адабиёти, Тошкент, 1974 й., 2-сон.
4. Гулямов А.Г. Об аффиксе -ла в узбекском языке // Ученые записки, вып. I. Т., 1947 г.
5. Гулямов А.Г. Проблемы исторического словообразования узбекского языка (докторская диссертация), Т., 1955 г.
6. Гулямов А.Г. К некоторым вопросам аффиксации в узб. языке. В книге Акад. В.А. Гордлевскому к его 70 летию, М., 1953 г.
7. Гулямов А.Г. Словообразование путем внутренних изменений слова. Сб. АК. наук научная сессия. Т., 1947.
8. Гулямов А.Г. О сопутствующих явлениях при аффиксации в узбекском языке. Научные труды. ТашГУ, № 211, 1968 г.
9. Исхаков Ф.Г. О происхождении конечных Т и -д в словах аст. уст. ит. в Сб. статей, Акад. В.Д. Гордлевскому к его 70 летию, М., 1953 г.
10. Солякова М. Фейл стилистикаси, Тошкент "Фан", 1975 й.
11. Мелиев К. Хозирги туркий тилларда харакат номлари. Тошкент: "Фан", 1969 й.
12. Рамстелт Г.И. Введение в алтайское языкознание, Издательство иностранной литературы, М., 1957.
13. Кононов А.И. Грамматика современного узбекского литературного языка, М., Л., Наука, 1960г.
14. Севортян Э.В. К соотношению грамматики и лексики в тюркских языках // Вопросы узбекского языкознания", 1954 г.
15. Севортян Э.В. Аффиксы глаголообразования в Азербайджанском языке. М., изд. восточной литература, 1962 г.

16. Тожиёв Ё. Ўзбек тилида аффиксал синонимия I-китоб. Тошкент, "Фан", 1981 йил; II-китоб, Тошкент, "Фан", 1987 йил.
17. Хожиев А. Фел. Тошкент, "Фан", 1978 й.
18. Гуломов А.Р., Тихонов А., Қўнғуров Р. Ўзбек тили морфем лугати. Тошкент: "Фан", 1977 й.
19. Гуломов А.Р. Фел. Тошкент: "Фан", 1954 й.